

Dansk landbrug siden Den 2. Verdenskrig

Overordnet er sidste halvdel af 1900-tallet historien om, hvorledes landets ubestridte hovederhverv, landbruget, der før krigen beskæftigede op mod 30 % af erhvervsbefolkningen og forestod tre fjerdedele af landets eksport, er ændret til et blandt mange eksporterhverv, som i det primære landbrug efterhånden kun udgør 2 % af de erhvervs-mæssigt beskæftigede, men dog stadig forestår 12 % af landets eksportindtjening. Undervejs er landbrugsproduktionen dog stadig blevet omkring tre gange så stor, og denne udvikling har kun været mulig, fordi landbruget til fulde har evnet at nyttiggøre en lang række biologiske og teknologiske fremskridt samtidig med en omfattende strukturrationalisering med en langt bedre ressourceudnyttelse til følge.

1. Perspektivering og baggrund

I det følgende gives nogle rids af denne udvikling, som også sættes i perspektiv af tidligere ændringer af landbrugets struktur og produktion. Periodens landbrugspolitik, som er beskrevet i anden sammenhæng,¹ vil derimod ligesom de omfattende organisatoriske ændringer kun sporadisk blive omtalt.

Tidligere strukturændringer

Store ændringer i landbrugets basale struktur har været sjældne i landbrugets historie. Særlig kendt er de ændringer, der efter agrarkrisen og de mange ødegårde i 1300-tallet førte til en struktur med et stort antal bøndergårde af ensartet størrelse, som ofte stod i et fæsteforhold til de hovedgårde eller herregårde, som ligeledes fremstod efter 1300-tallets krise. Denne basalstruktur har været fremherskende indtil for nogle få årtier siden.

Næste væsentlige ændring skete med landboreformerne sidst i 1700-tallet, hvor dyrkningsfællesskabet ophørte, jorderne udskiftedes, og hvor hoveriet og fæsteforholdet gradvis afvikledes. Antallet og størrelsen af gårdene ændredes imidlertid ikke.

Ofte nævnes derefter andelsbevægelsen i 1880'erne, men da den kun vedrørte organiseringen af omsætningen til og fra landbrugsbedrifterne, ændrede den intet ved bedrifternes egen struktur. Men sammen med landboforeningernes faglige oplysningsarbejde underbyggede den mulighederne for de selvstændige bedrifters videreudvikling, og for at dansk landbrug kunne etablere sig som et internationalt konkurrencedygtigt landbrugserhverv, der indtil pe-

rioden omkring Den 2. Verdenskrig var det vigtigste grundlag for det tidlige velfærdssamfund. Andelsbevægelsen var også en væsentlig forudsætning for den etablering af knap 29.000 nye statshusmandsbrug i første halvdel af 1900-tallet,² som gav selvstændighed til lige så mange familier, hvis alternativ havde været udvandring, arbejdsløshed eller lavtlønsjobs.

Etableringen af statshusmandsbrugene som heltidsbedrifter har været anskuet både som en selvstændig strukturreform og som en videreførelse af 1700-tallets landboreformer og 1800-tallets opdyrkningsindsats ved at give økonomisk selvstændighed til underklassen af jordløse eller jordfattige husmænd – blandt andet ved oprettelse af husmandskolonier på nyopdyrkede eller marginale jorder. Selvom en væsentlig del af husmandsbrugene blev oprettet på jorder, der blev tilvejebragt ved lensafløsningen i 1919, indebar statshusmandsbrugene dog mere et supplement til landbrugets grundstruktur og besiddelsesform end nogen reel ændring.

Forudgående vækst og stagnation

Når det gælder vækst i landbrugsproduktionen siden middelalderen, satte en sådan først for alvor ind fra midten af 1700-tallet, hvor der muligvis allerede skete en fordobling frem til først i 1800-tallet. Nye fordoblinger i de producerede mængder synes derefter at være sket i følgende perioder: 1835-1885, 1885-1910 og igen 1910-1930.³

De følgende 20 år var en stagnationsperiode på grund af 1930'ernes økonomiske krise og produktionsbegrænsninger samt afspærringen under krigen i 1940'erne, der standsede importen af olie og en væsentlig del af kunstgødningstilførslen. Først omkring 1948-49 var dansk landbrug på ny på førkrigsniveauet fra 1939. Erik Helmer Pedersen har hævdet, at de 20 år var en periode, hvor *landbrugsstrukturen med dertil hørende traditionsmasse stivnede*.⁴

Sådan oplevedes det imidlertid ikke ude på landbrugsbedrifterne, hvor der også i denne periode skete store teknologiske og produktionsmæssige landvindinger. Således skete der i mit eget hjem, en typisk sjællandsk gård på 25 hektar, følgende:

- i 1931 installeredes elektricitet og elektromotor, tærskværk og kværn anskaffedes.
- i 1933 anskaffedes arbejdsbesparende kostaldsinventar og elektriske kyllingemødre.
- i 1936 indlagdes vand og anskaffedes malkemaskine.
- i 1938 udskiftedes runkelroerne med maskinoptagne fodersukkerroer, og mekanisk roeskærer anskaffedes.

- i 1939 anskaffedes bil, som et halvt år senere måtte klodses op indtil 1947.
- i 1940 påbegyndtes ensilering af roetop.
- i 1945 påbegyndtes kunstig sædoverføring for kvæg og kemisk fluebekæmpelse med DDT. Elektrisk hegn om kreaturfoldene var indført.
- i 1946 udskiftedes de gamle fjælle vogne med gummihjulsladvogne.
- i 1947 påbegyndtes kemisk ukrudtsbekæmpelse.

Undervejs introduceredes løbende i marken mere yderige kornsorter og bedre gødningsplanlægning. I stalden drog man fordel af bedre avlsdyr og mere rationel foderplanlægning og ikke mindst bekæmpelsen af de tabsgivende smitsomme kvægsygdomme. På lignende måde foregik det på andre danske bøndergårde.

Når disse foranstaltninger ikke resulterede i enten større samlet produktion eller i reduktion af arbejdsstyrken, skyldtes det de kvantitative restriktioner på eksporten og en dermed sammenhængende reduktion af kornimporten, samt at der under krigen manglede tilførsel af oliekager og kunstgødning, hvorved besætningerne blev reduceret og jorderne udpintes, så det tog 3-4 efterkrigsår at genoprette produktionen. Den store arbejdsløshed i byerhvervene har nok også ført til en vis overbeskæftigelse i landbruget, men den arbejdsbesparende mekanisering modsvarede i afspærringsårene af den slid-somme større grovfoderdyrkning og ensilering samt ved den megen tidkrævende hestevognstransport. Ligeledes brugtes megen tid på reparationer, fordi mulighederne for nyanskaffelser var begrænsede. Afvandringen af arbejdskraft tog da også fart i de første efterkrigsår.

1950 – et historisk vendepunkt

Da landbrugserhvervet i 1948-49 havde nået samme niveau for produktionen som i 1939 og 1930, begyndte i 1950 en ny vækst, der samtidig markerede et vendepunkt i landbrugshistorien.

Årene efter Den 2. Verdenskrig var på den ene side kulminationen på den udvikling, landboreformerne havde sat i gang, herunder landmændenes selvstændige varetagelse af oplysningsarbejdet og af produktionens forarbejdning og salg – også kaldet andelslandbruget. Landbrugseksporten var med 70 % af eksporten – mod industriens 25 % – ubestridt landets hovederhverv.⁵

På den anden side dannede disse år indledningen til et totalt omstruktureret landbrug, hvis mest markante træk var en reduktion af landbrugets be-drifter fra ca. 200.000 enheder til 44.000 i 2004 og et fald i landbrugets beskæftigelse fra godt 500.000 personer til 62.000 i 2004. Det var dog først i 1960'erne, at landmandsfamilierne blev bevidste om, at landbrugets placering i samfundet for alvor var under ændring.

Dansk landbrug havde nået sit stade i årene 1930-50 uden væsentlige ændringer i basisstrukturen, men gennem stadig større nyttiggørelse af de naturgivne ressourcer. En væsentlig forudsætning for dette stade var dels en finmasket vidensformidling gennem landmændenes egne organisationer med statens støtte og med opbakning fra statens forsøgsvirksomhed og underbygget af uddannelsen på de af landbofamilierne oprettede højskoler og landbrugsskoler, dels den overvejende landmandsorganiserede forarbejdning og afsætning af produktionen. Yderligere var det en væsentlig forudsætning for succesen, at produktionen kunne afsættes i et frit marked.⁶

Den sidste forudsætning bristede med Ottawa-aftalerne i 1932, hvis konsekvens var, at import til det engelske marked fra ikke-dominionlande blev pålagt enten told eller – som for baconeksporten – kvantitative restriktioner. Derfor arbejdede dansk landbrug i efterkrigsårene energisk på hurtigst muligt at genetablere frihandel med landbrugsvarer, men først med EF-tilslutningen i 1973 blev der igen fri afsætning – endog i et beskyttet marked, og først fra 1992 har EU påbegyndt en tilpasning til et frit verdensmarked, ligesom det først var i 1990'erne, at dansk landbrug igen kunne drage fordel af et frit kapitalmarked.

Trods de sidste 50 års væsentlige strukturændringer er det stadig landmændene selv, der ejer og driver bedrifterne, og som i hovedtræk både står for videnformidling og for produktionens afsætning. Ja, landmændene har endog på begge områder styrket deres indflydelse i perioden. Grundlæggende er der blot sket en tilpasning i antallet af bedrifter til, hvad den teknologiske udvikling har muliggjort. Men landmændenes indflydelse i samfundet er naturligvis reduceret som følge af deres antalsmæssige reduktion og andre erhvervs fremvækst.

Det alsidige, integrerede landbrug

Hvordan så landbruget da ud før vendepunktet? Da jeg selv påbegyndte min praktiske landmandsuddannelse i marts 1947 med det første år i mit hjem, kan jeg af mine driftsoptegnelser i den obligatoriske dagbog aflæse en typisk østsjællandsk bondegårds opbygning og produktion. Den var på 25 hektar. Min far og vi to mandlige medhjælpere forestod arbejdet i mark og stald med en daglig arbejdstid fra 5.30 til klokken 18.00 med indtil to timers pauser. Min mor forestod med hjælp af en ung pige husholdningen, der udover feriegæster bestod af fem voksne og fire børn. Til husholdningen hørte pasning af en omfattende køkkenhave foruden hønsehald.

Marken dyrkedes med 12 hektar korn, 6 hektar græs, 3 hektar roer og 2 hektar frø. Besætningen bestod af fire heste plus opdræt, 11 køer plus opdræt, 50 svin og 300 høns. Det var på mange måder et typisk landbrug for tiden. Dog



Fig. 1. Forfatterens fødegård bestående af den oprindelige 1700-tals stråttækte firlængede gård med stuehus og stalde til heste køer og grise, der i 1900-tallet var udbygget med staklade og fritliggende hønse- og maskinhuse og omgivet med stor køkkenhave til husholdningens forsyning med grøntsager og bærfrugt. Foto Sylvest Jensen omkring 1950. Privat.

var grovfoderarealet og malkekvægholdet mindre og frøarealet og svine- og fjerkræholdet større end almindeligt.

De danske landbrugsbedrifter var næsten alle alsidige landbrug, hvor de enkelte produktionsgrene var stærkt integrerede. Det centrerede omkring malkekvægets evne til at omsætte det ellers tungt fordøjelige grovfoder fra de marginale græsarealer og kornmarkernes halm og ikke mindst fra rodfrugtmarkerne. Roemarkerne havde den fordel, at de både gav et større kaloriemæssigt udbytte per hektar end kornet og tillige gavnede sædskiftet, hvorved de nærmest ansås som en nødvendig forudsætning for kornavl.

Da mejeribrugene primært udnyttede mælkenes fedtproduktion gennem smørproduktionen, gik den største del af skummetmælken retur til landmændene,

hvor den blev udnyttet som proteinkilde i svineproduktionen. Herigennem evnede svinene at udnytte den del af kornhøsten, som ikke brugtes af hestene, til en højere værdi end ved salg. Hønseholdets opgave var mange steder at udnytte den frarensede del af kornet og at finansiere en væsentlig del af de indkøb til husholdningen, der var nødvendige til supplement af hjemmeslagtingerne og egenproduktion af kartofler, grøntsager, frugt og bær.

Salgsproduktionen bestod således primært af afregningen for smørfedt fra mejeriet, slagtesvin til slagteriet og salget af æg samt salg af udsætterkreaturer og af eventuelt overskudskorn foruden af deciderede salgsafgrøder, som i mit hjem gennem produktion af blandt andet roefrø lidt atypisk spillede en stor rolle.

Selvom man måske ikke den gang vedkendte sig det, var der således stadig megen naturaløkonomi tilbage i landbruget. De 600.000 heste, der leverede trækraft til markarbejde og vejtransport, havde således et foderforbrug på minimum 15 millioner afgrødeenheder, det vil sige foderværdien af 15 millioner hektokilo byg, med nogenlunde ligelig fordeling på korn og grovfoder. Det var således omkring 20 % af kornhøsten og 10 % af grovfoderhøsten, som landbruget brugte til sin egen energiforsyning.⁷

Ligeledes omsatte svinene proteindelen i 75 % af mælkeproduktionen på 5 milliarder kg i form af de 3,8 milliarder kilo skummetmælk, som landmændene fik retur fra mejeriet. Hvis proteindelen og fedtdelen sættes til lige værdi, var det således hele 38 % af mælkens værdistoffer, der blev brugt som svinefoder, og selvom man lægger datidens værdiforhold mellem fedt og protein til grund – skummetmælksens pris var typisk 30 % af sødmælkens – var det dog stadig 22 % af mælkens værdi, der omsattes af grisene.⁸

Det er denne integrerede naturaløkonomi, der gradvis ændres i de følgende årtier, dels ved en større nyttiggørelse i salgsproduktionen af hestenes hidtidige energiforbrug og af mælkens værdistoffer, dels ved en udstrakt specialisering samtidig med den af teknologien muliggjorte reduktion i arbejdsindsats og bedriftsantal.

Det alsidige brugs fordele reduceres

Til agronomeksamen i 1956 fik vi som opgave at beskrive fordele og ulemper ved henholdsvis alsidigt eller specialiseret landbrug. I de fleste besvarelser var fordelene ved det alsidige landbrug i overtal:

- sædskiftefordele og større planteproduktion, når der indgik rodfrugt og kløvergræs i omdriften, hvorved forudsattes kvæghold,
- kvæghold gav store mængder skummetmælk retur, som forudsatte svinehold,

- arbejdsudjævning som følge af køernes større arbejdskrav om vinteren på stald og mindre om sommeren, hvor markbruget krævede den store indsats,
- større indkomststabilitet, når der satsedes på flere produktioner samtidig.

Disse argumenter for det alsidige brug afsvækkedes eller bortfaldt i de følgende årtier. Først erstattedes hestene af traktorer. Ikke alene frigjorde de arbejdskraft og areal, men de stadig kraftigere traktorer muliggjorde også en dybere jordbehandling, der sammen med øget gødningsanvendelse, kunstvanding og kemisk sygdoms- og skadedyrsbekæmpelse gav større dyrkningsstabilitet og gjorde vekseldrift mindre betydningsfuldt. Den fortsatte markmekanisering indebar imidlertid også for planteavlerne et arbejdsbehov i vinterperioden til maskinparkens vedligeholdelse.

I mejeribrugene anvendtes mælkens proteindiel i stigende omfang til oste- og tømælksproduktion, hvorved behovet for det kombinerede kvæg- og svinehold ophørte. Tilmed øgedes udbudet af importeret soyaskrå, som viste sig velegnet som ny proteinkilde i svineproduktionen.

I kvægholdet udjævnedes årets arbejdsprofil ved overgang til staldfodring året rundt, og ved EF-tilslutningen opnåedes større prisstabilitet. Senest er pengeinstitutterne blevet mere villige til at opfange konjunkturudsving over kassekredit, hvis blot effektivitet og driftsledelse er tilfredsstillende.



Fig. 2. Høstlandskab med hestetrukken selvbinder. Foto Bror Bernild ca. 1950. Landbrugsmuseet.



Fig. 3. Husmoderen sørger for kaffepause. 2 mand betjener den traktortrukne selv-binder, og 1 mand stiller negene i hobe til tørring før hjemkørsel. Foto Bror Bernild medio 50'erne. Landbrugsmuseet.

Med dette gradvise bortfald af de vægtigste argumenter for det alsidige landbrug har landmændene i stadigt stigende grad kunnet drage nytte af specialiseringens fordele, som især ligger i en bedre udnyttelse af kapitalapparatet som bygninger og maskiner samt af driftsledelses- og arbejdsindsatsen, når den ikke længere skal spredes på flere produktionsgrene.

2. Periodens strukturudvikling

Dansk landbrug har gennemgået en stor forandring og udvikling efter Den 2. Verdenskrig. Særligt koncentrationen af produktionen, specialiseringen af landbrugsdriften og regionaliseringen inden for Danmark var markant i perioden.

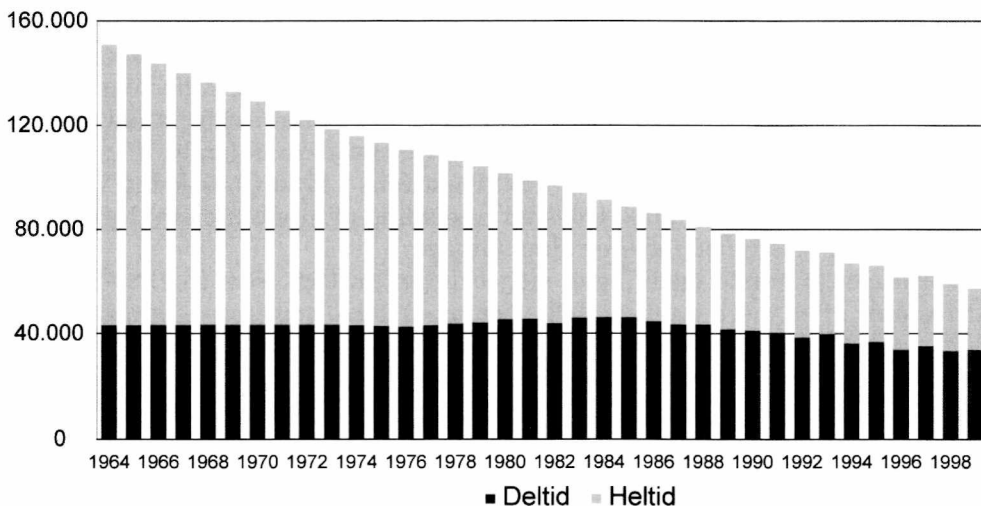


Fig. 4. Udvikling i heltids- og deltidsbedrifter siden første opgørelse i 1964. *Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 11.*

Bedriftsantal, produktionsfaktorer og produktionsomfang

Den strukturelle udvikling fra 1939 og frem til 2004 er belyst i tabellerne 1-3.⁹ Antallet af landbrugsbedrifter er faldet til mindre end en fjerdedel, mens det dyrkede areal som følge af byudvikling, naturgenopretning og skovplantning er faldet med 20 %, og den gennemsnitlige bedriftsstørrelse er vokset fra 16 hektar til 60 hektar. Bemærkelsesværdigt er det, at det navnlig er antallet af heltidsbedrifter, der er faldet dramatisk, jævnfør figur 4.

Den erhvervsmæssige beskæftigelse er faldet til en ottendedel af, hvad den var i 1939, og landbrugsbedriftenes andel af samtlige beskæftigede i landet er faldet fra 29 % til 2,3 %. I strukturudviklingens første fase skete afvandringen fortrinsvis fra lønmodtagerne, hvorefter flere og flere heltidsbedrifter blev enmandsbetjente. I de seneste år har en stigende andel af heltidsbedrifterne dog to eller flere medhjælpere ansat.¹⁰

Arbejdshestebestandens afvikling tilendebragtes allerede i årene omkring 1960. Antallet af malkekøer er reduceret til en trediedel, og antallet af æglæggende høns er reduceret til en fjerdedel, mens svinebestanden er godt og vel firedoblet.

I tabel 2 er vist udviklingen i forbruget af rå- og hjælpestoffer. Den større svinebestand og afviklingen af skummetmælksforbruget har fremkaldt en stigning i de indkøbte proteinfodermidler fra 900.000 tons i 1939 til omkring

3.200.000 tons i 2004. Men mens der i 1939 suppleredes med en kornimport på godt 600.000 tons, har der ved periodens slutning været en nettoeksport af korn på 1,0-1,5 millioner tons som et resultat af bortfaldet af hestenes kornforbrug og af stigende hektarudbytte sammen med et større kornareal, idet de færre heste og køer har lagt beslag på mindre grovfoderarealer. Nettoimporten af foder er således kun øget fra 1,5 millioner tons i 1939 til omkring 2 millioner tons i årene efter år 2000 trods en tredobling af produktionen. Danmarks selvforsyningsgrad med foder er altså forøget.

Forbruget af handelsgødning er steget meget kraftigt frem til 1980-90, som et resultat af en mere intensiv driftsform med færre vedvarende græsmarker, ophør med dyrkning af kvælstofsamlende kløvergræs, oparbejdning af en større gødningsreserve i dyrkningslaget og en forringet udnyttelse af husdyrgødningen. Siden 1990 er der sket et kraftigt fald som følge af en meget bedre udnyttelse af husdyrgødningen og de i vandmiljøplanen fastsatte overgrænser for gødningstilførsel. Indkøbet af fosforgødning er reduceret til en fjerdedel af 1980-forbruget og er endog kun halvt så stort som i 1939, mens forbruget af kvælstof og kalium er faldet til halvdelen af forbruget i 1980 og 1990.

Forbruget af kemiske bekæmpelsesmidler foreligger kun opgjort fra og med 1970. Forbruget var minimalt i 1939, men fik stigende omfang i efterkrigsårene. Siden 70'erne og 80'erne er det samlede pesticidforbrug halveret.

Heller ikke energiforbruget foreligger opgjort før 1970. Siden den tid er der ifølge Dansk Landbrugs særskilte opgørelse af energiforbruget 1975-2004 sket en stigning fra 22.000 til 30.500 terajoule. Men en stor del af stigningen – 3.700 terajoule eller ca. 40 % – kommer fra udnyttelsen af en del af landbrugets egen overskudshalm som brændsel. Endvidere er der siden år 2000 sket en stigning på 2.000 terajoule i energiforbruget ved landevejstransport, hvilket kan skyldes, at landmændene har overtaget en større del af den eksterne transport, men årsagen kan også være den stigende samdrift af arealer over stadig større afstande.

Landbrugets investeringer i maskiner og bygninger har været en væsentlig forudsætning for at kunne erstatte hestenes trækraft og den menneskelige arbejdskraft. En sammenkædning af Danmarks Statistiks mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer siden 1960 er foretaget i figur 5. Iøjnefaldende er svingningerne i takt med konjunkturerne og herunder væksten i investeringerne lige efter EF-tilslutningen. Men fra årene omkring 1960 til årene omkring 2000 er der kun sket en marginal stigning. Tidligere opgørelser viser, at investeringsniveauet i 1960 var uændret fra 1950-54.¹¹

En næsten uændret investeringsmængde fra periodens begyndelse til slutning forekommer måske umiddelbart overraskende, når produktionen er tredoblet samtidig med, at så mange mennesker og heste har skullet erstattes af maskiner og bygningstekniske anlæg. Forklaringen er imidlertid, at der ved

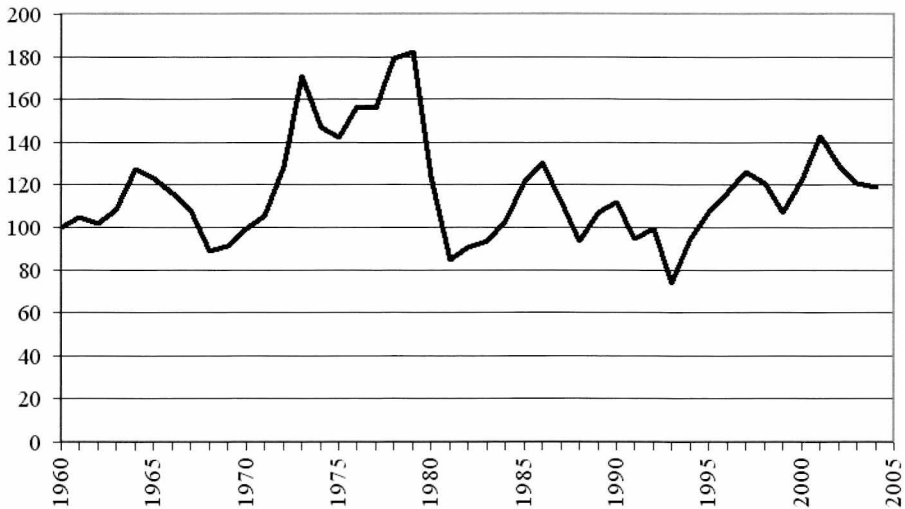


Fig. 5. Mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer, 1960 = 100.

produktionens koncentration på færre bedrifter og med den større produktion per ko og per so er opnået en så stærkt forbedret kapitalproduktivitet, at det opvejer det stærkt stigende kapitalforbrug per arbejdsindsats.

Tabel 3 viser produktionens udvikling. Det samlede høstudbytte er steget med 30 %. Den ret beskedne stigning skyldes især to forhold. Dels er landbrugsarealet reduceret med lige ved 20 %, og det er især jorder med god bonitet, der er medgået til byudvikling. Dels er foderroerne, der gav dobbelt så mange foderenheder per hektar som korn, gået tilbage fra ca. 400.000 hektar i årene omkring 1950 – og i 1930'erne – til kun 6.000 hektar i 2004. Foderroerne, der siden deres introduktion sidst i 1800-tallet har været anset som en væsentlig forudsætning for malkekvægholdet, er på få år blevet erstattet med mindre arbejdskrævende grovfoder som majs og anden helsædsensilage.

Den samlede kornhøst, der er den største af de salgbare afgrøder, er næsten tredoblet i periodens løb. Også de øvrige salgbare afgrøder såsom sukkerroer, kartofler, markfrø, raps, ærter og frilandsgrøntsager, der ikke er medtaget i tabellen, har vist pæne stigningstakter. Som følge af den af gødningsrestriktionerne påtvungne undergødsning i forhold til udbyttepotentialet er stigningen i kornhøsten ophørt siden 1990.

Mælkeproduktionen er brutto reduceret med 10 %. Men ses der alene på den del af mælken værdistoffer af fedt og protein, der er solgt ud af landbruget, er den således beregnede nettoproduktion øget fra 3,1 til 4,6 millioner tons eller

Tabel 1. Produktionsgrundlaget

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Landbrugsbedrifter, 1000	208	206	196	140	114	77	53	44
Landbrugsareal, 1000 hektar	3.250	3.147	3.094	2.941	2.884	2.768	2.618	2.620
– heraf med korn, 1000 hektar	1.357	1.277	1.444	1.739	1.816	1.566*	1.499	1.485
Gnsn. bedriftsstørrelse, hektar	16	15	16	21	25	36	50	60
Erhvervsmæssig beskæft., 1000	517	470	325	215	158	117	72	62
– heraf lønmodtagere, 1000	309	214	128	34	25	20	(20)	24
Andel af samlet beskæftigelse (%)	29	25	13	8,5	6,1	4,5	3,0	2,3
Antal heste, 1000	594	502	171	45	50	38	-	-
- malkekøer, 1000	1.642	1.577	1.438	1.153	1.104	753	636	563
- svin, 1000	3.183	3.208	6.147	8.360	9.957	9.497	11.922	13.233
- heraf søer, 1000	383	399	681	999	1.091	914	1.083	1.155
- høner, 1000	13.935	11.508	9.735	6.330	4.563	4.327	3.681	3.684
- mink, avlshunner, 1000		43	(500)	1.090	965	2.231	2.188	2.434

* Det kraftige fald i kornarealet fra 1980 skyldes øget dyrkning af raps og ærter.

Tabel 2. Råvareforbruget

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Indkøbt proteinfoder, 1000 tons	900	612	1.193	1.434	2.634	2.897	3.129	3.259
Nettoimport, korn, 1000 tons	620	290	1.314*	-72	-793	-2.153	-1.468	(-920)
Indkøbt gødning, 1000 tons								
- N	36	60	123	289	394	400	246	201
- P	29	34	51	55	58	41	17	14
- K	31	83	143	151	142	129	70	61
Pesticider aktivt stof, 1000 tons	-	-	-	(6)	6.3	6.4	2.8	2.9
Energiforbrug, terajoule**	-	-	-	(22.000)	21.826	23.967	25.869	30.500

* 1959 var et tørkeår. Derfor særlig stor kornimport i 1960.

** 1 terajoule lig 23 tons olieækvivalenter. Opgjort i Dansk Landbrug, jan. 2006. Tallet i 2004 kolonnen er fra 2003.

Tabel 3. Produktionens størrelse

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Høstudbytte, millioner afgrødeenhed	113	129	141	135	137	169	166	152
heraf korn, millioner afgrødeenhed*	34	36	48	62	71	96	94	90
Husdyrproduktion, 1000 tons, 1935-39-tal:								
Mælkeproduktion, brutto**	5.270	5.403	5.399	4.630	5.117	4.742	4.720	4.600
- heraf retur som skummetmælk	3.800	3.088	2.676	1.648	993	22	7	13
Beregnet nettosalgsproduktion	3.000	3.450	3.670	3.475	4.400	4.600	4.600	4.600
Oksekød	176	168	254	237	263	219	171	170
Svinekød	342	356	652	771	1.026	1.260	1.748	1.971
Fjerkrækød	27	26	56	93	97	131	205	207
Æg	120	133	138	86	76	82	74	71
Pelsskind, 1000 styk				(3.000)	(4.000)	9.900	11.000	12.600
Indeks for samlet landbrugs- produktion, 1935-39=100	100	(103)	143	138	177	227	253	260

* 1 afgrødeenhed = foderværdien af 1 hkg byg. 1 million afgrødeenheder = 100.000 tons byg.

** Inklusivt hjemmeforbrug til foder og konsum.

med næsten 50 %. Samtidig er mælkeydelsen per ko steget fra godt 3.000 til godt 8.000 kg per år, hvilket har muliggjort reduktionen i malkekvægholdet til næsten en tredjedel af bestanden fra tiden før og lige efter krigen.

Oksekødsproduktionen er med aktuelt ca. 170.000 tons næsten uændret fra periodens begyndelse. Men mens den oprindeligt næsten udelukkende bestod af udsætterkøer fra mælkeproduktionen, består den i dag desuden af en kalve- og ungvægsproduktion af malkekvægsracer samt af en specialiseret produktion fra kødracer. I periodens løb har produktionen været 50 % højere, men faldet i antal malkekøer har sammen med ændringer i EU's landbrugspolitik medført, at produktionen nu mængdemæssigt er tilbage ved udgangspunktet. Kvaliteten er imidlertid højnet.

Svineproduktionen har været markant stigende gennem perioden, så den nu med tæt ved 2 millioner tons er næsten seks gange så stor som ved periodens begyndelse – og i øvrigt over tre gange så stor, som da produktionen i mellemkrigsperioden toppede med de 600.000 tons i 1932, der var med til at fremkalde svinekvoterne i form af de såkaldte svinekort. Når bestanden af svin kun er firedoblet fra 1939 til nu, skyldes det en hurtigere tilvækst. Sobestanden er endda kun tredoblet, så der i dag produceres næsten dobbelt så meget svinekød per so som i 1939. Det skyldes hovedsagelig, at der siden 1970'ernes begyndelse er sket en stigning i antallet af fravænnede grise per årssø fra ca. 12 til nu knap 24, jævnfør note 33. En væsentlig årsag er de fra og med 1970'erne påbegyndte nye produktionsmetoder med krydsningsavl, kunstig sædovertføring, tidlig fravæning og sygdomsfri besætninger, kaldet *SPF-besætninger*.

Produktionen af fjerkrækød er også steget stærkt – fra 27.000 til 207.000 tons. Derimod er ægproduktionen faldet fra 120.000 til 71.000 tons. Samlet er fjerkræproduktionen steget med ca. 90 %.

Endelig viser produktionen af pelsskind, der var af marginal betydning før krigen, en meget kraftig stigning. Alene siden 1970 er der sket en firedobling, og produktionen er nu dominerende på verdensmarkedet.

I tabellens nederste linie er anført et mængdeindeks for den samlede landbrugsproduktion.¹² Det viser, at produktionen i 2004 er 2,6 gange større end i førkrigsårene og de første efterkrigsår. Stigningen har været koncentreret om 1950'erne og perioden 1975 til 1997, mens produktionen har stagneret i 60'erne og i årene omkring år 2000. Korrigerer man for, at hele mælkeproduktionen nu sælges ud af landbruget, mens man ved periodens begyndelse anvendte 38 % af mælkens værdistoffer – eller godt 20 % af den samlede produktion – som foder i svineproduktionen, vil den samlede salgsproduktionsmængde være steget til omkring forholdstal 325.

Det kan derfor konkluderes, at salgsproduktionsmængden nu er mindst tre gange så stor, som den var i 1935-39 og i 1948-49.

Tabel 4. Antal besætninger, 1.000 stk.

År	1951	2004
Antal ejendomme over 0,55 hektar	206	136
Antal bedrifter over 5,0 hektar	-	44
Heraf med heste	172	-
- - malkekvæg	185	6.6
- - ammekøer	-	9.6
- - svin	174	10.0
- - høns til ægproduktion	183	3.0
- - slagtefjerkræ	-	0.4
- - mink	-	2.1

Koncentration, specialisering og regionalisering

Det har været et karakteristisk led i udviklingen, at landbruget er gået fra at bestå af meget alsidige bedrifter, hvor der typisk foruden markbruget også var både heste, køer, svin og høns, til et mere specialiseret landbrug med enten markbrug alene eller med markbrug i kombination med kun en enkelt husdyrproduktion. Udviklingen fremgår af tabel 4.¹³

I 1951 skelnede man ikke mellem antal ejendomme og selvstændige bedrifter, idet alle ejendomme i 1951 skulle drives selvstændigt, og lovkravet blev da også i det store og hele respekteret. Men mange fungerede som deltidsbedrifter. Det var først i 1963, at det blev tilladt at drive to og senere flere ejendomme sammen.

Det ses af tabellen, at i 1951 havde omkring 90 % af ejendommene – formentligt svarende til antallet af heltidsbedrifter – både heste, malkekvæg, svin og høns. Nu er en stor del af bedrifterne uden husdyr, og husdyrbestanden er koncentreret på nogle få bedrifter. Mens antallet af bedrifter er reduceret til knap en fjerdedel, er antallet af malkekvægbesætninger nu kun 3,5 %, svinebesætningerne kun 5,7 og hønsebesætningerne kun 1,5 % af, hvad de var i 1951.

Så er der kommet nye specialproduktioner til, ammeko- eller kødkvægbesætningerne, hvoraf mange findes på deltidsbrugene, og slagtefjerkræbesætningerne og minkfarmene, som begge er en udpræget heltidsproduktion.

Specialiseringens forløb ses i tabel 5.¹⁴ Mens der ved periodens begyndelse var både køer og svin på 80 % af bedrifterne, er dette tal nu nede på 6,5 %. Bedrifter med specialiseret enten kvæg- eller svineproduktion har nu mellem 86 og 88 % af produktionen.

Tallene for 1950 er skønnede af forfatteren. Først fra og med 1967 er en specifik optælling sket, og først herefter sætter specialiseringen for alvor ind.

Tabel 5. Specialisering, procent af bedrifter

År	1950	1967	1980	1990	2000	2004
Med kvæg og svin	81	78,1	33,3	18,2	8,4	6,5
Med kvæg uden svin	9	4,2	18,1	27,7	33,8	* 32,5
Med svin uden kvæg	3	9,6	23,5	19,5	15,8	** 15,5
Uden kvæg og svin	7	8,1	25,1	34,6	42,0	45,6

* 88,0 pct. af bestanden

** 86,4 pct. af bestanden

Tabel 6. Landsdelenes andel af bedrifter og produktion 1950-2000 (%)

Landsdel	Øerne øst for Storebælt		Fyn og Østjylland *		Øvrige Jylland *	
	1949-51	2000	1949-51	2000	1949-51	2000
Landbrugsbedrifter	25,2	22,0	28,4	27,0	46,4	51,0
Malkekvægbestand	23,6	6,0	28,2	20,0	48,2	74,0
Svinebestand	24,7	14,0	25,6	30,0	49,7	56,0
Hønsbestand	22,5	20,0	29,6	30,0	47,9	50,0
Slagtekyllingebestand	28,8	2,0	29,3	29,0	41,9	69,0

* Østjylland omfattede i 1949-51: Randers, Århus, Skanderborg og Vejle amter, og i 2000 Århus og Vejle amter.

Tidsmæssigt falder det sammen med den prisstabilitet og forbedring af indkomster og investeringsvilkår, som EF-tilslutningen bevirkede.

Men ikke alene er husdyrproduktionen blevet koncentreret på færre specialiserede bedrifter. Der er også sket en regionalisering af produktionen, jævnfør tabel 6.¹⁵

Øerne øst for Storebælt er karakteriseret ved jord af god bonitet, og ved at Storkøbenhavn øver betydelig indflydelse på arbejdsmarkedet. Fyn og Østjylland har også overvejende jorder af god bonitet og nærhed til store provinsbyer. Det øvrige Jylland har den mindste befolkningstæthed, og der er mange lavbundsjorder og sandjorder, men i modsætning til det øvrige land er der ofte gode muligheder for kunstvandring.

Omkring 1950 havde de tre dele af landet i det store og hele samme andel af husdyrproduktionen som af bedrifterne. Dette er afgørende ændret 50 år efter. Dog er der ikke sket de store ændringer for Fyn og Østjylland – bortset fra en vis reduktion i andelen af malkekvægholdet.

Før øerne øst for Storebælt er der sket en markant nedgang i andelen af husdyrproduktion. Navnlige er mælkeproduktionens betydning faldet. Til gen-

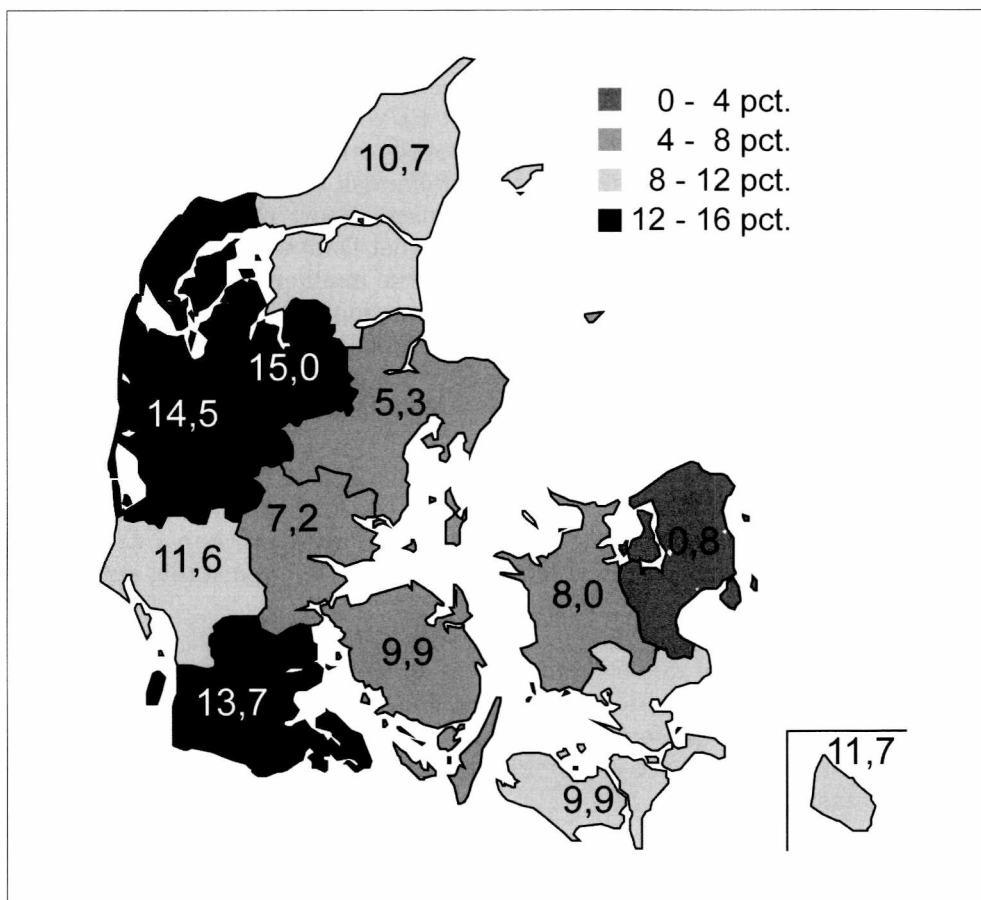


Fig. 6. Jordbrugets betydning for amternes beskæftigelse 2004. Landboøkonomisk Oversigt 2005, s. 109.

gæld har landmændene i Sønderjylland, Vestjylland og Nordjylland med halvdelen af bedrifterne overtaget tre fjerdedele af mælkeproduktionen. De har også øget deres andel af svineproduktionen og navnlig af slagtefjerkræproduktionen og i øvrigt også af pelsdyrproduktionen. Det har den konsekvens, at jordbruget tegner sig for en væsentlig del af beskæftigelsen i disse egne, jævnfør figur 6.

Malkekvægholdets koncentration i Nordjylland og egnene vest for israndslinien skyldes især, at en stor del af disse egenes mange lette jorder og lavbunds-

jorder bedst udnyttes til grovfoderproduktion. Hertil kommer, at konsummælksproduktionen, der tidligere af transportmæssige grunde og siden tillige med mælkeмоноpolets beskyttelse var koncentreret omkring storbyerne i Østdanmark, også i vid udstrækning er flyttet til Vestdanmark. Først blev konsummælksmonopolet ophævet. Siden ophævede monopoltilsynet det særlige tillæg for højere arbejdsomkostninger for sjællandsk mælk. Udviklingen er tillige lettet af moderne køleteknik og tankvognstransport, og den blev længe før Storebæltsbroen fremmet ved, at Mejeriselskabet Danmark, nu Arla, skaffede sig selvstændig adgang til det storkøbenhavnsske mælkemarked.

Der er altså i perioden både sket en koncentration af produktionen på færre bedrifter og en specialisering, der har forstærket koncentrationen for enkeltproduktionerne, samt en regionalisering. Det har alt sammen medvirket til en bedre udnyttelse af produktionsfaktorerne, og vi har fået et mere differentieret landbrug.

3. Periodens fem faser

Den udvikling, der er foregået siden de første efterkrigsår, kan i det bagudskuende lys opfattes som en jævnt forløbende proces, hvor en stadig større produktion fremstilles med stadig færre ressourcer.

Sådan blev det imidlertid ikke oplevet, mens det stod på. Det skyldes både, at de ydre påvirkninger falder i fem ret forskellige faser, og – som konsekvens heraf – at landmændene og deres organisationer i med- og modspil med det øvrige samfund reagerer på forskellig måde.

Ud fra min egen oplevelse af udviklingen har jeg valgt at inddele den i følgende fem faser:

- 1948/49-1956, som var sælgers marked, og hvor man så frem til ny fremgang på mere åbne markeder.
- 1957-1972, som var præget af markedsbegrænsninger og byerhvervenes kraftige vækst.
- 1973-1979, med gode afsætningsforhold i EF, men med kraftigt stigende inflation og rente samt tørkeår.
- 1980-1993, hvis mest markante træk var gældskrisen og de mange gælds-saneringsforanstaltninger samt vandmiljødiskussionen.
- 1993-2005, hvor markedsrenten faldt, og EU's landbrugspolitik ændredes fra prisstøtte til afkoblet indkomststøtte, og hvor miljøreguleringerne udbyggedes – begge med et hidtil uset bureaukrati til følge.

Forude ligger en sjette fase, hvor dansk landbrug på ny skal virke i et frit globaliseret marked – næsten som i tiden før Den 1. Verdenskrig.

I sælgers marked indtil 1957

I 1948-49 var produktionen igen på førkrigniveau. De fleste af krigstidens restriktioner var under afvikling, og i dansk landbrug så man frem til en genåbning af eksportmarkederne. På amerikansk initiativ skabtes *Organisation for European Economic Cooperation* eller OEEC i forbindelse med Marshallhjælpen, der blev givet til Europas genopbygning og modernisering under betingelse af økonomiernes gradvise liberalisering. Med Marshallhjælpen blev der valuta til import af traktorer, og i OEEC blev gjort en stor indsats for at fremme medlemslandenes produktivitet. Gennem mange OEEC-konferencer om forskning og rådgivning og utallige Marshallrejser til USA hentedes megen inspiration til den forestående modernisering af landbruget, som satte sig spor i de følgende årtier – også vedrørende forskningens og rådgivningens organisering.

Internt i landbruget byggede man videre på traditionen om at forbedre produktionsresultatet. Det skete ved at dræne markerne, anvende mere yderige sorter, øge gødsningen og ved i stalden at udrydde smitsomme sygdomme, nyttiggøre avlsfremgangen og forbedre fodringen. Traktorerne begyndte at afløse hestene i markbruget. Man begyndte at bruge kemiske bekæmpelsesmidler, og i staldene havde alle nu fået elektricitet og malkemaskiner. Den kunstige sædovertføring vandt almen udbredelse samtidig med, at de nye kvægavlsforeninger oprettede afkomsprøvestationer, så ydeevnen hos tyrenes afkom hurtigt kunne fastslås.

Eksporten var fortsat reguleret gennem handelsaftaler med aftagerlandene, og både eksport og import af landbrugsvarer blev af valutamæssige grunde fortsat varetaget af ministerielle eksportudvalg. Først i 1950 ophørte statens engagement, men eksportudvalgene videreførtes som et samarbejde mellem landbruget og de private eksportører frem til EF-tilslutningen i 1973 i konsekvens af, at de fleste importlande havde beskyttet deres landbrugs- og fødevaremarked.

Landbruget satte forgæves sin lid til, at man i OEEC ville nå frem til en frigørelse af landbrugsvarehandelen. Men blandt andet fordi USA ønskede at beskytte sit eget marked, og fordi mange europæiske lande efter krigsårenes fødevarer-mangel ønskede at udbygge selvforsyningen, blev det ikke til noget. I stedet opstod hos hollandske og franske landbrugsministre tanker om at samordne de nationale europæiske reguleringer af landbrugsmarkederne, men da dette ikke var klassisk frihandel, afviste danskerne i første omgang at deltage. England, der havde profiteret af at kunne dække den importerede halvdel af sit fødevarerbehov til lave verdensmarkedspriser, ønskede heller ikke at deltage. Englands fortsatte kamp for en særlig rabat i EU er reelt udtryk for samme interesse – at drage fordele af et frit marked uden at deltage i omkostningerne herved.



Fig. 7. Tærskning fra stak. Foto LIK primo 50'erne. Landbrugsforlaget.

Frem til og med 1956 var der endnu så stor efterspørgsel efter landbrugsprodukter, at de opnåede priser var rentable for danske landmænd. Men straks i 1957 satte prisfaldskrisen ind og indvarslede en ny fase.

Perioden frem til og med 1956 er – bortset fra den regulerede udenrigshandel – en fortsættelse af den landbrugsudvikling, der indledtes i 1880'erne. Den mest markante ydre ændring er, at 78.000 traktorer i 1957 har afløst 340.000 heste og 140.000 mand siden førkrigsårene. Dermed er ca. 250.000 hektar frigjort til fødevarerproduktion. Noget lignende skete i andre lande, og det var med til at fremkalde overforsyning af fødevarermarkederne, hvilket efterhånden blev normalt tilstanden, og som i den følgende periode kom til at ramme dansk landbrug særlig hårdt, fordi Danmark endnu en gang kom i klemme mellem det kontinentale Europa og Englands interesser.

Byvækst og landbrugsstagnation i 1960'erne

1957 er i flere henseender et vendepunkt for dansk økonomi. Den 25. marts undertegnedes i Rom traktaten om det europæiske økonomiske fællesskab til ikrafttræden den 1. januar 1958. I samme måned faldt smørprisen, der var

kvægbrugets rygrad, med 30 %, og i 1958 var smørprisen næsten halveret.¹⁶ Også de andre landbrugsprodukter blev ramt af prisfald.

I april blev der udskrevet folketingsvalg, og i maj dannedes en flertalsregering af radikale, retsforbundet og socialdemokratiet med H.C. Hansen i spidsen. Dens økonomiske politik har fået æren for påbegyndelsen af den økonomiske vækst i byerhvervene til det, der er blevet kaldt de glade 60'ere, men som i landbruget oplevedes som en lang nedgangs- og modgangsperiode – ikke mindst i relation til byerhvervenes fremgang.

Landbrugets afsætningskrise i 1957-58 fremkaldtes af, at landbrugsproduktionen nu var genopbygget efter krigen i hele den vestlige verden og af frigørelsen af arealer, som hestene hidtil havde beslaglagt, samt dansk landbrugs afhængighed af det engelske marked, som var det eneste reelt frie landbrugs-varemarked, hvor al overskudsproduktion derfor søgte afsætning.

De akutte vanskeligheder, landbruget mødte i 1957-58, har sammenhæng med, at befolkningens fødevarerforbrug er meget konstant. Det øges kun meget lidt, selvom priserne falder ved en overforsyning af markedet – priselasticiteten er lav – og det øges også kun meget lidt, selvom forbrugernes indkomst stiger – indkomstelasticiteten er lav. Hvis landmændene i et samfund med økonomisk vækst skal have samme indkomststigning, som andre, må de effektivisere produktionen, så de bliver færre til at dele resultatet. Mange landmænd vil imidlertid forsøge at kompensere for et indkomsttab ved at øge produktionen med nye prisfald til følge – den såkaldte trædemølleeffekt.¹⁷

Internt i landbruget og i forhold til det øvrige samfund opstod en livlig diskussion om, hvad der skulle og kunne gøres. Det endte med, at det overvejende flertal inden for landbruget krævede

- at eksportvilkårene sikredes gennem tilslutning til Fællesmarkedet,
- at priserne på hjemmemarkedet fastsattes efter omkostningsudviklingen under Monopoltilsynets kontrol, ligesom tilfældet var for mange industriprodukter, og
- at der skulle gøres en mere koordineret markedsføringsindsats for danske landbrugsvarer.

Da Folketingets flertal afviste en tilslutning til Fællesmarkedet uden England, forstærkedes problemerne, idet Fællesmarkedet med en fælles ydre toldmur gjorde en ende på de bilaterale dansk-tyske handelsaftaler, og reducerede Danmark til at være reserveleverandør.

Landbrugets afsætningsvanskeligheder og byerhvervenes vækst bevirkede, at 1961 blev det sidste år, hvor landbrugseksporten på 5,4 milliarder kroner udgjorde over halvdelen af landets samlede eksport på 10,5 milliarder kroner,

hvoraf industrieksporten var 4,6 milliarder kroner. I 1963 var industrieksporten med 6,2 milliarder kroner kommet på højde med landbruget, og fra og med 1964 har industrieksporten med den gang 7,1 milliarder kroner over for landbrugets 6,6 milliarder kroner været den største.¹⁸

Landbruget stod dog fortsat for knap halvdelen af valutaindtjeningen og en ottendedel af beskæftigelsen. Derfor var det også officiel dansk politik at søge tilslutning til et europæisk markedsfællesskab, der omfattede begge landbrugets hovedmarkeder, kontinentet og England. Det er i dette perspektiv – også kaldet ventesalsfilosofien – at man skal se omfanget og udformningen af den landbrugsstøtte, som landbruget ikke alene opnåede akut i 1961, men som – også trods megen kritik – kunne fastholdes og udbygges i de følgende år helt frem til og med 1972.

Dens hovedindhold var, at landbrugets hjemmemarkedspriser blev reguleret efter omkostningsudviklingen med Monopoltilsynets godkendelse, og at der derudover til delvis kompensation for tabene på eksportmarkederne blev ydet en kontant støtte til produktionen. Meget forenklet kan det siges, at landbruget på den måde fik omkostningsdækning ikke alene for den tredjedel af produktionen, der gik til hjemmemarkedet, men kontantstøtten dækkede reelt tabet på halvdelen af eksporten, således at landbruget og samfundet slog halv skade om tabet på markedsudelukkelsen.

Virkingen af dette blev, at landbrugets produktion ganske vist i det store og hele blev opretholdt, men der havde ikke været råd til at foretage bygningsinvesteringer i normalt omfang, hvorfor man i begyndelsen af 1970'erne stod med et nedslidt produktionsapparat sammenlignet med konkurrenterne i for eksempel Holland.

1960'erne var de store strukturændringers årti i hele samfundet, der særligt kom til udtryk i beskæftigelsen. I 1950'erne var den samlede beskæftigelse steget fra 1,8 til 1,9 millioner, og der var i de fleste år en arbejdsløshed på tæt ved 10 %. I 1960'erne faldt arbejdsløsheden til mellem 2 og 4 %, og beskæftigelsen steg til 2,5 millioner.¹⁹ Fremgangen skete især ved tilgangen fra landbruget og ved kvindernes stigende erhvervsfrekvens. Familiemønstrene blev således ændret i både by og på land.

I landbruget var antallet af mandlige lønmodtagere allerede i 1960 halveret i forhold til før krigen, og den kvindelige arbejdskraft faldet til næsten en fjerdedel. De gårde, der typisk havde haft to mandlige medhjælpere, havde nu kun en. Men i løbet af 60'erne faldt antallet af medhjælpere med yderligere 100.000,²⁰ så det kun blev et fåtal af bedrifterne, der havde fremmed medhjælp, og mange landmænd fra mindre bedrifter søgte beskæftigelse i byerhvervene.

Endnu i 1950'erne oprettedes 2.274 statshusmandsbrug og i 1960'erne frem til 1967 oprettedes yderligere 256 brug.²¹ Indtil 1963 var der krav om selv-

stændig drift af alle landbrugsejendomme, men alene med afgivelsen af arbejdskraft til det øvrige samfund blev ændringer i jordlovgivningen påtrængende. Hertil kom, at en samling af produktionen på færre brug ville øge landbrugets produktivitet.

En strukturrationalisering med samdrift og efterhånden også sammenlægning af bedrifter stred imidlertid mod mange landmænds mentalitet – ikke alene var det i direkte modstrid med det sidste halve århundredes udstykningsstankegang om at skabe flere selvstændige bedrifter, men også mod flere århundreders bestræbelse på, at bøndergårde ikke blev nedlagt. Derfor skete ændringerne i jordlovgivningen gradvis, men i 1971 var man nået til at kunne ophæve statshusmandsloven og at give mulighed for sammenlægning op til 100 hektar samtidig med, at adgangen til at drive to ejendomme sammen videreførtes. Dermed havde man i realiteten draget samme konsekvens som ved udskiftningsforordningen af 1781, at strukturerne skulle indrettes, så man rationelt kunne udnytte tidens teknik med respekt for at sikre videreførelsen af det størst mulige antal bedrifter. Denne linie har været videreført i de følgende årtiers gentagne tilpasninger af landbrugslovgivningen til den teknologiske og økonomiske udvikling.

Også i landbrugets andelsvirksomheder trængte en strukturrationalisering sig på. Det gjorde sig først gældende for andelsmejerierne, hvis størrelse og placering havde været bestemt af rækkevidden for hestetrukken transport. Motoriseringen af mælketransporten muliggjorde sammenlægning af mejerier til enheder, der driftsøkonomisk var mere rationelle, ikke mindst med den stadige udbygning af osteproduktionen. Hertil kom behovet for udvikling af nye produkter. Først i 1960'erne kendtes kun sødmælk, skummetmælk, kærnemælk, fløde, smør og ost. De mange mælkevarianter, surmælksprodukter, smørvarianter og specialoste, som først kendes i de senere årtier, forudsatte større mejerier. Endvidere var der behov for at samles om en mere energisk markedsføring.

Også indenfor de øvrige produktionsgrene og på forsyningsiden var der strukturrationaliseringsfordele. Efter et møde i vinteren 1962-63 mellem nogle få formænd og topdirektører i landbruget samt den ansete svenske virksomhedskonsulent, professor Ulf af Trolle, stod det for de fleste klart, at de fulde fordele af en sådan strukturrationalisering først ville opnås gennem samling i landsomfattende selskaber. Efter en tøvende start blev denne målsætning gradvis realiseret i de følgende 30-40 år.

Landboforeningerne og husmandsforeningerne sørgede for en samling af den lokale rådgivning i tværfaglige konsulentcentre, og i 1971 blev den støtte, de lokale konsulenter hidtil havde fået fra de to organisationers samvirksomheder i hver landsdel, samlet i et fælles landscenter i Århus. Ligeledes blev der

dannet et fælles samråd for alle landbrugets forskningsinstitutioner. Og landbrugets uddannelse blev sat i system med udstedelse af et grønt bevis til de unge landmænd, der havde gennemført den.

Trods alle disse fremadrettede aktiviteter og trods den bevilgede overlevelsesstøtte var mange landmandsfamilier præget af en nederlagsstemning. Hvert år blev der 6.000 landbrugsbedrifter mindre som hjemsted for en landmandsfamilie. Dertil måtte mange landmænd søge fuldtidsarbejde i industrien, og deres bedrift blev reduceret til en fritids- eller deltidsbedrift. Blandt dem, der fortsatte, havde mange svært ved at affinde sig med et udkomne, der var væsentligt mindre end lønmodtagernes. Det var dog landbruget, der skabte de største værdier til eksport uden nævneværdig brug af importerede råvarer, og det var jo en politisk beslutning, der udelukkede landbruget fra at vise sin konkurrenceevne, ræsonnerede man. Det kunne ikke være rigtigt, at det erhverv, der i flere generationer havde båret nationens velstand, nu skulle se sin eksistens truet, mens alle andre havde gyldne tider.

På et møde i Hornsherred, hvor landmændene harmedes over, at det snart ikke kunne betale sig at dyrke jorden, provokerede den ny nationalbankdirektør Erik Hoffmeyer ved studentikost at spørge: »Hvem siger, at jorden skal dyrkes«. Det gjorde landmændene målløse. Ikke alene følte de sig knyttet til den jord, som deres forfædre havde opdyrket, men de havde også i baghovedet bevidstheden om, at det lige siden uddrivelsen af Paradiset havde været en af Gud Herren pålagt pligt *at dyrke agerjorden – endda i dit ansigts sved*.

Mange landmænd følte det derfor som et stort nederlag, når de måtte give op. På den anden side indebar de gode erhvervsmuligheder i byerhvervene også, at mange landmandsfamilier nu kunne skabe sig en bedre tilværelse, men den mentale omstilling fra, at landbruget havde været det bærende erhverv til nu at være et blandt flere erhverv, var vanskelig. Denne udvikling ville være kommet under alle omstændigheder, men det blev tidsmæssigt forstærket i Danmark, fordi dansk industri, som hidtil fortrinsvis havde været en beskyttet hjemmemarkedsindustri, nu ekspanderede så pludseligt under den fri konkurrences vilkår, samtidig med at landbruget blev så stærkt hæmmet i sin afsætning.

Når der trods disse betydelige mentale og økonomiske spændinger ikke skete større opbrud i landbrugets organisationsmønster, skyldtes det ikke alene en fast folkevalgt ledelse, men også at der blev iværksat et betydeligt organisatorisk oplysningsarbejde gennem Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed, LOK, som en meget stor del af landmændene på tværs af organisatorisk tilhørsforhold tog del i. På sogneniveau, i studiekredse og på konferencer blev alle de spørgsmål, der optog landmændene, drøftet, og LOK sørgede ikke alene for indledere og mødeledelse, men også for at alle spørgsmål kunne besvares kompetent.



Fig. 8. Høstning med sækkemejetærsker. Foto Bror Bernild ca. 1960. Landbrugsmuseet.

Denne højskoleform virkede ikke alene som lynafleder, men gjorde også landmændene mere kompetente i drøftelserne både i deres egne organisationer og i diskussionerne med andre samfundsgrupper.

Alt dette medvirkede til, at danske landmænd videnmæssigt stod ret godt rustet til indtræden i EF, da muligheden opstod i 1973. Men de vidste også, at de undervejs havde mistet væsentlige konkurrencefordele i løbet af 1960'erne, fordi de ikke havde kunnet modernisere deres produktionsapparat i samme omfang, som blandt andet deres hollandske kolleger havde kunnet gøre i ly af EF's landbrugspolitik.

Under 1970'ernes turbulente vilkår

Med det overbevisende ja fra den danske befolkning den 2. oktober 1972 til Folketingets beslutning om tilslutning til Det Europæiske Økonomiske Fællesskab opnåede landbruget den frie eksportadgang, som man lige siden efteråret 1957 havde ønsket sig. En stor del af befolkningen havde alene stemt ja, fordi det ville indebære økonomiske fordele for eksport og beskæftigelse ikke mindst på landbrugsområdet.

Nu indtraf der kort efter tilslutningen til EF en international råvarekrise, der udløste turbulenser i den vestlige verdens økonomi, og som det kom til at tage næsten 20 år for dansk økonomi at overvinde.

Først steg verdensmarkedsprisen for korn i foråret 1973, fordi Sovjetunionen efter en fejlslagen høst havde tømt verdens kornlagre. Det mærkedes ikke umiddelbart i Danmark på grund af EF's eget prissystem. Men hurtigt efter steg priserne på foderprotein. Således steg soyaskrå, der i 1970-71 og 1971-72 havde kostet ca. 87 kroner per hektokilo, til 150 kroner i 1972-73 og 163 kroner i 1973-74.²² I sommeren 1973 havde det endda været helt oppe i 400 kroner.

Herhjemme steg lønningerne med 20 % fra 1972-73 til 1973-74 som følge af overenskomstfornyelserne i foråret 1973 og dyrtidsreguleringerne. Og i efteråret 1973 kom den første energikrise med mere end en fordobling af prisen på olie.²³ Det udløste i samfundet en kraftig inflation, stagnation i forbruget og derefter stigende ledighed. Inflationen og et voksende betalingsbalanceunderskud fremkaldte stigning i renteniveauet, jævnfør tabel 7.²⁴

Der havde været en almindelig forventning om, at landbruget ville sætte en betydelig investeringsaktivitet i gang straks efter EF-tilslutningen med en udvidet husdyrproduktion til følge. Som det fremgik af figur 5, begyndte investeringerne så småt at stige allerede i 1972 og lå i 1973-77 50-60 % og i 1978-79 80 % over niveauet først i 60'erne. Produktionen lå imidlertid fortsat på 60'ernes stagnerende niveau i de første fem EF-år. Det vakte undren uden for land-

Tabel 7. Landbrugets renteudgifter i 1960'erne og 1970'erne

År	Effektiv rente på nye obligationslån, procent pro anno	Nettorenteudgifter, procent af bruttooverskud
1960-64	8,10	13
1965-69	10,54	21
1970-71	12,80	31
1971-72	12,23	27
1972-73	11,92	20
1973-74	14,04	23
1974-75	16,35	27
1975-76	14,36	37
1976-77	16,40	36
1977-78	17,35	41
1978-79	17,85	59
1979-80	(18,40)	73

bruget. *Bruger landbruget EF som sovepude?*, spurgte man i Weekendavisen. Nøjedes man med at indkassere gevinsten ved de højere priser?

Det er sikkert rigtigt, at mange – især ældre landmænd – benyttede de stigende kornpriser til at nedtrappe arbejdsindsatsen ved at ekstensivere produktionen. Men andre, som gerne ville udvide produktionen, holdt sig tilbage på grund af den usikkerhed, som de stigende omkostninger udløste, og med det høje renteniveau kunne investeringerne ikke betale sig efter traditionelle rentabilitetsberegninger.

Hertil kom, at blot en opretholdelse af produktionen krævede kraftige investeringer i nye stalde i takt med, at produktionen måtte koncentreres på færre bedrifter. Således var det i regeringens såkaldte *Perspektiv Plan II* (PPII) fra 1972 opgjort, at hvis landbruget skulle kunne fortsætte den nødvendige stigning i arbejdsproduktiviteten, var der behov for nye staldpladser til halvdelen af husdyrbestanden i løbet af de kommende 15 år.²⁵

Internationalt var man efter knapheden på korn og protein så optaget af at undgå fødevareknaphed, at FN holdt en fødevarekonference i 1974. En udløber heraf var, at vi skulle økonomisere bedre med landbrugsjorden. Således gjorde planlovene det muligt for landbrugsministeriet at reservere den bedste landbrugsjord til dyrkningsformål.²⁶

Da man i Danmark på ny oplevede arbejdsløshed, argumenterede landbruget med, at der i landbrugssektoren lå en beskæftigelsesreserve både på investeringssiden og i forædlingen af en stigende husdyrproduktion, og at en stigende landbrugseksport kunne nedbringe betalingsbalanceunderskuddet. En landbrugsministeriel betænkning fra 1977 påviste, at der var realistisk afsætningsmulighed for en årlig stigning i landbrugsproduktionen på 3 %, og at en sådan stigning ville være samfundsøkonomisk fordelagtig.²⁷ Men der var uenighed om forudsætningerne. Landbrugsorganisationerne krævede en investeringsrente på niveau med konkurrenterne i Holland og Tyskland, hvor den lange obligationsrente kun var den halve af den danske, mens andre hævdede, at det under inflationsøkonomi ikke havde mening at hæfte sig ved den nominelle rente, og Nationalbanken argumenterede mod en udvidelse af de særordninger for finansieringen af enkelterhverv, som i forvejen var kendt fra skibsværfter og boligbyggeri.

Der blev dog åbnet en lille kvote af sådanne lån, såkaldte K-lån, men sidst i 1970'erne gik landmændene i stort omfang i gang med at investere i nye stalde til markedsrente stærkt tilskyndet af kreditgiverne, der ikke havde tabt penge på landbruget siden 1930'erne. Det gav også basis for en stigning i husdyrproduktionen. Investeringerne var foretaget i forventning om fortsat inflation og ejendomsprisstigning, men mange husdyrbrugere på den lettere jord blev hårdt ramt af de to tørkeår 1975 og 1976. Da også prisstigningerne på

landbrugsvarer ophørte i 1978, mens omkostningsstigningerne fortsatte, forstærket af en ny oliekrise i 1979 med nye rentestigninger, udløste det en gældskrise i landbruget af et omfang, der ikke havde været set siden 1930'erne, og som tilmed skulle blive mere langvarig.

Medvirkende var også, at man nu investerede i stalde med meget større besætninger, end man var vant til. Det gav i nogle tilfælde indkøringstab af lige så stort omfang, som selve staldinvesteringerne. Og med en kassekreditrente på over 20 %, kom det til at medføre rentedøden for mange.

Periodens begyndelse tegnede lyst for landbruget. Der var nu fri afsætning til det med England, Irland og Danmark udvidede EF, og på verdensmarkedet var der mangel på landbrugsvarer. Man havde brug for en stigende landbrugseksport og et ekspanderende landbrugs afledte beskæftigelse. Landbrugets investeringer resulterede da også i en produktionsstigning på 28 % i løbet af 70'erne, hvoraf over 20 % var koncentreret på det sidste femår.

Med et splittet Folketing formåede Danmark imidlertid ikke at tackle de negative virkninger af den internationale energi- og råvarekrise. Følgen blev kraftig inflation, store betalingsbalanceunderskud, gentagne devalueringer og et renteniveau på omkring 20 %. Derfor stod hele landbruget i 1980 i en meget alvorlig situation, som var livstruende for de landmænd, der havde foretaget store investeringer. Det var to år før finansminister Knud Heinesens erkendelse af, at vi nu alle stod *ved afgrundens rand*.

På mange måder blev 70'erne de forspildte muligheds tiår. Mangel på fast ledelse af den økonomiske politik fra sidst i 1960'erne frem til 1982 bærer den største del af ansvaret.

Tvangsauktioner, gældssanering og ny strategi

1980'erne blev tiåret, hvor der økonomisk skulle ryddes op efter 70'erne fejltager, og hvor grunden skulle lægges til ny fremgang. I dansk økonomisk politik blev inflation og rente sænket til internationalt niveau, og betalingsbalanceunderskuddet afskaffet.

For landbruget var gældskrisen dog først overstået midt i 90'erne, jævnfør figur 9, der viser udviklingen i de kundgjorte tvangsauktioner.

Årsagen til dette forløb fremgår af tabel 8,²⁸ der viser udviklingen i landbrugets bruttooverskud før renter og renteudgifternes andel heri.

Det ses, at nettorenteudgifterne fordobledes fra 1977 til 1980. Med uændret driftsoverskud før renter faldt nettoindtægten med 60 %, og det udløste gældskrisen. Renteutgifterne fortsatte deres stigning til 1982, hvor obligationsrenten toppede med 22 % årligt. Fra og med 1980 gennemførtes en række rentelletter og gældssaneringsforanstaltninger. Sammen med det fald i markedsrenten, som regeringens fastkurspolitik fra efteråret 1982 havde fremkaldt,

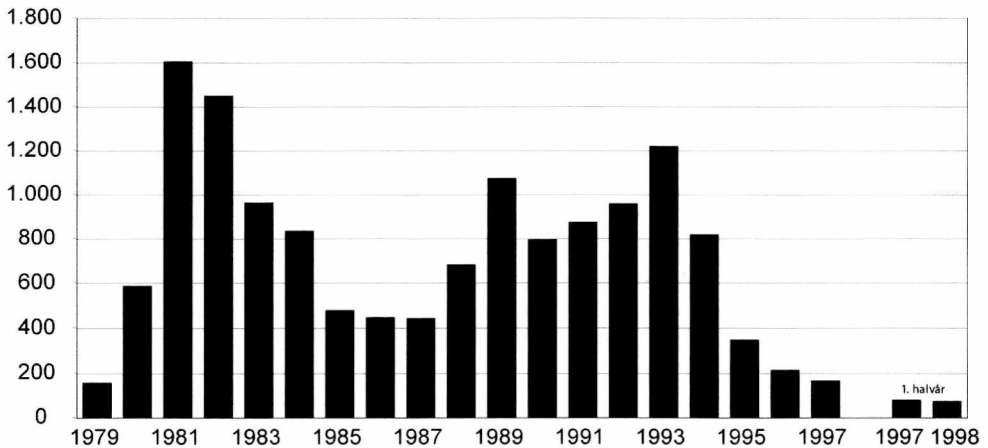


Fig. 9. Tvangsauktionernes antal viser gældkrisens varighed og dens tre toppunkter. *Landboøkonomisk Oversigt 1998, s. 81.*

Tabel 8. Renteudgiftens påvirkning af nettoindtægten, millioner kroner

År	Landbrugets bruttooverskud	Nettorenteudgifter	Nettoindtægt fra landbruget
1977	9.500	3.400	6.100
1980	9.400	6.900	2.500
1981	11.700	8.000	3.700
1982	15.700	8.500	7.200
1983	13.800	8.600	5.200
1984	19.100	8.600	10.500
1985	18.200	8.800	9.400
1986	17.400	9.200	8.200
1987	14.400	9.600	4.800
1988	15.000	9.900	5.100
1989	18.500	10.000	8.500
1990*	17.000	10.400	6.600
1990*	14.900	8.900	6.000
1991	13.400	9.100	4.300
1992	11.600	9.300	2.300
1993	12.100	9.400	2.700
1994	13.300	8.700	4.600
1995	16.400	8.700	7.700
1996	16.300	8.700	7.600

* Fra og med 1991 er der sket ændringer i opgørelsen, hvis vigtigste element er, at boligværdierne udgår af bruttooverskuddet, og at boligrenterne udgår af nettorenterne. Til sammenligning er 1990 angivet efter begge metoder.

betød det en stabilisering af de samlede renteudgifter, og sammen med nye prisstigninger og forbedret produktivitet steg nettoindkomsten til pæne niveauer i årene 1984-1986, hvorfor også antallet af tvangsauktioner faldt.

Da der fra 1984 på ny var overskud af landbrugsvarer på verdensmarkedet, stagnerede eller faldt salgspriserne, og EF indførte kvotering af de enkelte landes mælkeproduktion. Da høsten i 1987 blev meget lille som følge af ekstrem sen såning og dårligt høstvejr, skete der på ny en alvorlig forringelse af landmændenes økonomi med en ny stigning af tvangsauktionerne til følge.

Efter en kortvarig forbedring i 1989-90 faldt salgspriserne atter, og sammen med en dårlig 1992-høst fremkaldtes endnu en vækst i tvangsauktionerne. De to situationer blev søgt imødegået med en refinansieringsordning i 1988 og en ny gældssaneringslov i 1993.

1993 blev også året, hvor renten på nye obligationslån for første gang siden først i 70'erne kom ned under 10 %, og den danske merrente i forhold til den tyske indsnævredes til 0,4 %. Normaliseringen af kapitalmarkederne og den sidste gældssaneringslov bevirkede, at tvangsauktionerne ebbede ud midt i 90'erne.

Den 15 år lange gældskrise havde kostet mange ressourcer. Det gjaldt især de berørte landmandsfamilier. Mange følte det som et personligt nederlag, hvis de ikke kunne føre bedriften videre. Andre lærte af krisen og blev bedre driftsledere blandt andet gennem deltagelse i efteruddannelseskurser og ved brug af intensiveret rådgivning.

Det krævede også mange ressourcer i landbrugsorganisationerne og i landbrugsministeriet. Men fra midt i 80'erne blev der også lagt op til en mere offensiv strategi. Den tog udgangspunkt i, at det ikke længere var realistisk at øge salget af traditionelle landbrugsvarer, men at der var et stærkt potentiale i dels at gennemføre produktionen med mindre ressourceforbrug, dels at tilføre den en højere værditilvækst gennem en såkaldt markedsorienteret produktudvikling. Det ville både kunne øge beskæftigelsen i levnedsmiddelindustrien og gøre landmændenes indtjening mere stabil.

Denne politik blev realiseret sidst i 80'erne med bred tilslutning fra både fagbevægelse, forbrugere og i Folketinget.

Derimod opstod der næsten samtidig en voldsom diskussion om landbrugets miljøproblemer. Folketinget havde med bredt flertal vedtaget den såkaldte NPO-plan i 1985, som pålagde landbruget en række investeringer for at sikre en bedre udnyttelse af naturgødningen. Men iltsvindsproblemer i de indre farvande i efteråret 1986, nogle stærke tv-reportager og et konkret udspil fra Danmarks Naturfredningsforening om, at løsningen var en halvering af kvælstof- og fosforudledningen til vandmiljøet indenfor tre år, medførte en hektisk politisk aktivitet og ophidsede diskussioner i løbet af vinteren 1986-87.

Resultatet blev en vandmiljøplan med krav om en række foranstaltninger, der skulle sikre en reduktion af fosfatudledningen med 80 % – det kom næsten alt sammen fra byspildevandet og kunne forholdsvis simpelt udfældes – og nitratudvaskningen med 50 % over tre år, selvom det ville være en fysisk umulighed på så kort tid.

Udover at det gældsplagede landbrug nu pålagdes at forcere nogle investeringer, indebar vedtagelsen af nogle umulige mål, at der fortsat op gennem 90'erne forløb en diskussion om landmændenes *manglende opfyldelse af vandmiljøplanerne*. Ikke alene nedsatte det landbrugets omdømme generelt, men mange landmænd følte påstandene om miljøsvineri som en stor personlig belastning.

Siden koncentrationen af husdyrene i større besætninger satte ind midt i 70'erne, havde landbruget tilført miljøet stigende mængder kvælstof fra husdyrgødningen. Hovedårsagen var, at det under det høje renteniveau ikke var rentabelt at foretage de fornødne investeringer i så store gyllebeholdere, at gødningen kunne udbringes, når afgrøderne kunne udnytte den optimalt. Det var billigere at supplere op med indkøbt handelsgødning, og derfor nåede man i 80'erne op på at indkøbe 400.000 tons kvælstof (N) om året. Men den gang, landmændene i 70'erne blev opfordret til at udvide produktionen, blev der ikke taget forbehold for miljøpåvirkningen. Og helt tilbage fra 60'erne havde man opfordret landmændene til at modgå deres vanskeligheder ved større effektivitet og anvendelse af industrielle metoder.

Nu lød der krav om, at man skulle *fjerne kemien* fra landbruget. Landmændene erkendte, at det ville være godt landmandskab at vende tilbage til at økonomisere bedre med husdyrgødningen, og under kampagnen *gylle er guld* samt de politiske krav til opbevaringskapacitet, udbringningstidspunkt og gødningsplanlægning skete der i de følgende år en så forbedret udnyttelse af husdyrgødningen, at tilførslen af kvælstof fra handelsgødning er blevet halveret siden 1990.

Den samlede landbrugsproduktion, der i 1980 var steget 28 % i forhold til 1970, steg frem til 1990 med yderligere 28 % i forhold til 1980. Det vil sige, at der i denne turbulente periode fra årene omkring EF-tilslutningen og frem til 1990 er sket en samlet produktionsstigning på 64 % samtidig med, at antallet af landbrugsbedrifter er faldet med 45 %.

De producerede mængder i forhold til den samlede indsats af driftsmidler, arbejdskraft og kapital også kaldet produktiviteten, er da også øget med 2,5 % om året eller over 50 % fra 1973-74 til 1990.²⁹

Friere verdenshandel og voksende bureaukrati

I 1992 begyndte en markant omlægning af EU's landbrugspolitik, hvis sigte var at tilnærme prisniveauet til verdensmarkedet. I første omgang sænkedes priserne på korn og oksekød. I stedet indførtes tilskud til produktionsgrundla-

get i form af arealtilskud og dyrepræmier. Det skete som oplæg til GATT's Uruguay-runde, der sluttede i december 1993, og som førte til dannelsen af en egentlig verdenshandelsorganisation, WTO per 1. januar 1995. For første gang fastsattes bindende regler for medlemmernes landbrugsstøtte. Således skulle al produktionsafhængig støtte som hovedregel afvikles.

Afviklingen af den egentlige prisstøtte i EU er videreført med de nye omlægninger i 2004-05, der også omfatter mejeriproduktionen og sukkerproduktionen. Prisstøtten er nu erstattet af en produktionsafkoblet støtte i form af såkaldte betalingsrettigheder koblet til landbrugsarealet. Støtten gives dog kun i fuldt omfang, dersom landmanden overholder alle gældende miljøforskrifter for produktionen – den såkaldte krydsoverensstemmelse. Selvom det lyder meget fornuftigt, indebærer det tilhørende omfattende regelsæt et væld af problemer i praksis, hvis relevans mange landmænd har svært ved at indse.

Da der er tidsmæssigt sammenfald mellem vedtagelsen af den sidste gælds-saneringslov i 1993 og ikrafttrædelsen af EU's landbrugsreform af 1992, indvarsler 1993 en ny æra i retning af et mere frit landbrug.

Paradoksalt nok er overgangen til at producere under frihandelsvilkår imidlertid foregået under et stadig omsiggribende bureaukrati for de enkelte bedrifter. Det startede med de sædskifte- og gødningsplaner, der var resultatet af vandmiljøplanerne. Men hertil kom fra og med 1993 et meget nøjagtigt arealregnskab som forudsætning for at modtage arealtilskud, hvortil senere er kommet reglerne om krydsoverensstemmelse. Hertil kom for kvægbesætningerne et centralt husdyrregister, hvor både tilgang og afgang af enkelte dyr løbende skulle indberettes, ligesom alle kalve skulle have deres identifikation fastslået med et mærke i hvert øre.

Behovet for denne mærkning blev særlig udtalt, da indsatsen mod bekæmpelse af BSE (kogalskab) satte ind i løbet af 1996, hvor det var nødvendigt nøjagtigt at kunne identificere hvert enkelt slagtedyrs herkomst.

Dette bogholderi med hvert enkelt dyr og hver enkelt mark og afgrøde har kun været muligt, fordi edb samtidig blev tilgængeligt for centraladministrationen og for konsulenterne og efterhånden også for landmændene selv – endnu et eksempel på, at ikke alene landbrugets produktion, men også landbrugspolitikken indrettes efter den til rådighed værende teknologi.

De første år af 90'erne blev også gennembrudsårene for den økologiske landbrugsproduktion, fordi der pludselig opstod en markant efterspørgsel hos forbrugerne – mest udtalt for mælk, æg og gulerødder.

Den kraftige vækst siden 1994 ses af figur 10. Men ekspansionen toppede i 2002, fordi produktionen oversteg efterspørgslen. Den økologiske produktion er med sine 160-175.000 hektar eller godt 6 % af landbrugsarealet endnu en nicheproduktion. I 2006 er der dog på ny vækst i både forbrug og produktion.

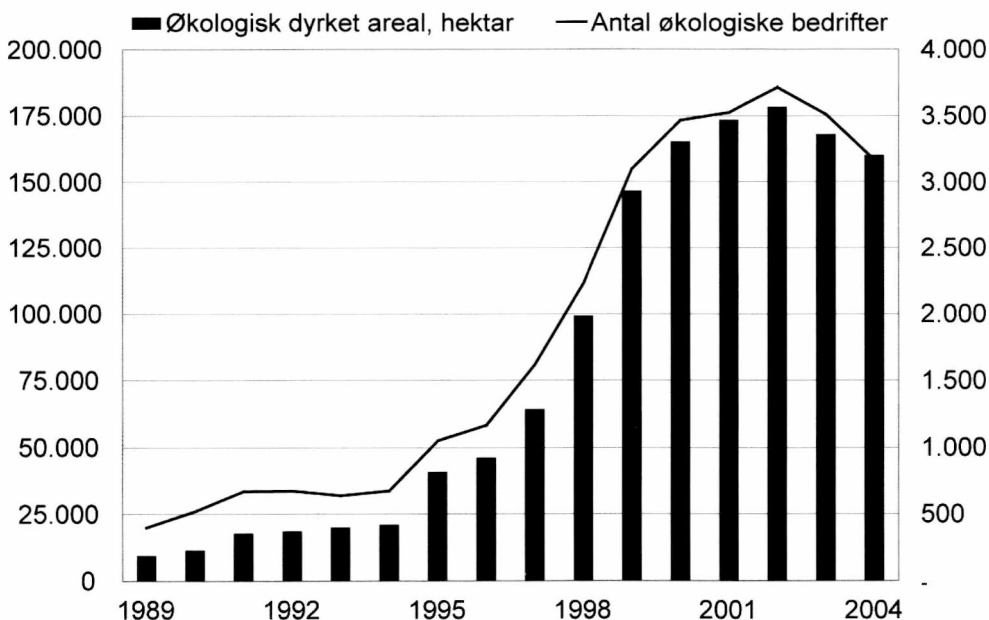


Fig. 10. Udviklingen i de økologiske bedrifter og deres areal 1989-2004. *Landboøkonomisk Oversigt 2005, s. 113*

I tabel 9 ses den økologiske produktions andel af forbruget i følge en markedsanalyse for de varer, hvor økologien har slået bedst an hos forbrugerne.³⁰

Mest markant for periodens udvikling er det dramatiske fald i anvendelsen af handelsgødning og pesticider fra 1990 til 2004, jævnfør tabel 2.

Det ses, at indkøbet af kvælstofgødning er faldet fra 400.000 til 200.000 tons per år, og at indkøbet af fosfor er faldet fra 41.000 til 14.000 tons samt af kalium fra 129.000 til 61.000. Også forbruget af pesticider er faldet fra 6.400 til 2.900 tons virksomt stof.

Tabel 9. Den økologiske produktions andel af forbruget 2004

Produktion	Andel (%)
Havregryn	27,5
Mælk	26,8
Æg	16,8
Gulerødder	15,3
Hvedemel	9,2

Disse fald til under det halve er et resultat af den fokus, der har været på området siden de første vandmiljøplaner og pesticidhandlingsplaner sidst i 1980'erne. De er opnået gennem kombinationen af et omfattende offentligt regelsæt og en meget målrettet indsats af landmændene, der ud over bestræbelsen på at efterleve samfundets miljømålsætning også har været båret af udfordringen i at udnytte ressourcerne bedst muligt.

Når det har været muligt at reducere indkøbet af handelsgødningskvælstof så meget, skyldes det først og fremmest en langt bedre udnyttelse af husdyrgødningen. Mens udnyttelsen af husdyrgødningskvælstoffet kun var ca. 25 % midt i 80'erne og godt 35 % omkring 1990, så nåede den over 70 % i år 2000. En anden del af faldet skyldes reduktion i landbrugsarealet og større arealer til braklægning og økologisk dyrkning samt mere eksakt gødningsplanlægning. Men det skyldes også, at der politisk er foretaget en reduktion af gødningsnormerne på 10 %.

Sidstnævnte har haft en stagnation i høstudbytteerne til følge, og planteavlskonsulenterne hævder nu, at der er tale om undergødsning som resulterer i, at afgrøderne ikke udnytter deres udbyttepotentiale, og at der i disse år tæres på dyrkningsjordens næringsreserver.

For den samlede landbrugsproduktion betegner perioden 1990-2004 en svag tilbagegang for planteproduktionen og mælkeproduktionen forårsaget af mængderestriktionerne i form af braklægning, gødningskvoter og mælkekvoter. Endvidere er der et markedsbestemt fald i produktionen af oksekød og æg, mens der er markante stigninger i produktionen af fjerkrækød med 60 % og svinekød med 56 %. Også produktionen af pelsskind er steget siden 1990, og den nærmer sig nu sit hidtidige toppunkt på 13.600 skind i 1989, hvor markedet brød sammen.

Sammenvejet er landbrugsproduktionen steget med godt 14 % fra 1990 til 2004 eller kun halvt så meget som i tiåret 1980-90. Tilmed falder næsten hele stigningen i årene 1990-1998. Den senere stagnation må tilskrives den ekstensivering, der er sket med de miljøbestemte begrænsninger i både plante- og husdyrproduktionen. Men da der i perioden 1990-2004 på det nærmeste er sket en halvering af både mandskabsforbrug og indkøbt gødning og pesticider, er produktivitetsstigningen kraftigt forøget. Mens produktiviteten steg 2,5 % om året fra 1973-74 til 1990, så har 90'ernes stærkt forøgede produktivitet formået at trække gennemsnittet for hele perioden 1973-74 frem til 2000 op til 2,8 %. Det indebærer en samlet produktivitetsstigning i perioden på 100 %.³¹ Det vil sige, at der for hver indsatsenhed af arbejdskraft, kapital og driftsmidler produceres dobbelt så meget ved årtusindskiftet som ved EF-tilslutningen.



Fig. 11. Moderne selvkørende mejetærsker. Foto Jens Tønnesen. Landbrugsavisen.

4. Produktivitetsudvikling 1966-2003

Hvis hele produktivitetstigningen tilregnes den menneskelige arbejdsindsats, får man gennem den såkaldte arbejdsproduktivitet et udtryk for den økonomiske vækst per person. Dette tal vil altid være højere end totalproduktiviteten. Danmarks Statistik har foretaget en sådan opgørelse for perioden 1966 til 2003.³² Den viser for dansk landbrug en gennemsnitlig årlig stigning på 3,8 %. Energi- og vandforsyning ligger næsten lige så højt med 3,6 %, mens både industri, handel og transport kun ligger på 2,2-2,6 %, og byggeri og finansiering kun har præsteret godt 1 % om året.

Det fører, jævnfør figur 12, frem til, at der for hver times arbejdsindsats i landbruget ved årtusindskiftet blev produceret en værditilvækst, der er fire gange så stor som i 1966 – overfor langt lavere stigning i både industrien og især langt lavere i byggeri og finansiering. Det er den egentlige forklaring på, at boliger er dyre og fødevarer billige i Danmark.

Danmarks Statistik har samtidig beregnet, i hvilket omfang stigningen skyldes større kapitalindsats per arbejdstime, anvendelse af højere kvalificeret arbejdskraft eller en mere effektiv udnyttelse af produktionsapparatet. Fi-

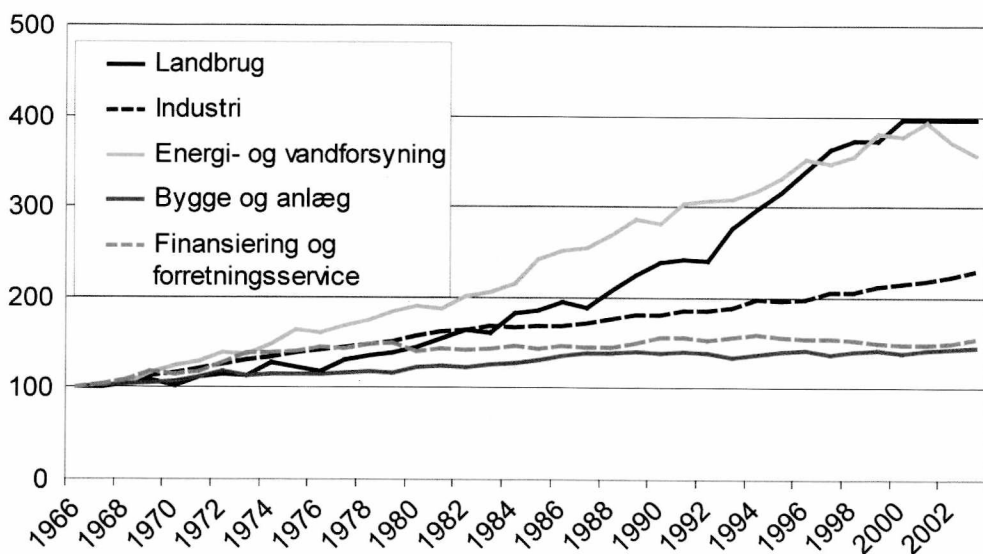


Fig. 12. Arbejdsproduktivitetsens udvikling i forskellige sektorer siden 1966. Statistik Nyt 2005 nr. 8, s. 4.

gur 13 viser, at landbrugets resultater ikke så meget er opnået gennem et forøget kapitalforbrug – kun byggeri og finansiering har en lavere kapitalintensitetsforøgelse – men primært gennem totalproduktiviteten gennem større produktion per indsatsenhed af gødning, foder, husdyr, maskiner og bygninger.

Foran er beskrevet den bedre udnyttelse af gødningsindsatsen. I husdyrbruget hidrører en væsentlig del af stigningen fra en højere mælkeydelse per ko og fra et større antal fravænnede grise per årssø. I malkekvægholdet er den årlige mælkeydelse per ko således steget fra 3.925 kg i 1966 til 8.200 kg i 2004. I 1939 var ydelsen 3.200 og i 1950 3.400 kg, jævnfør tabel 1 og 3. Med næsten uændret samlet mælkeproduktion har bestanden af malkekvæg dermed i hele perioden kunnet reduceres med over 1 million stykker, hvilket både har givet besparelse i foder, staldpladser og pasning.

I svineholdet er der tilsvarende sket en bemærkelsesværdig stigning i antallet af fravænnede grise per årssø. Egentlige opgørelser foreligger først fra og med 1974, hvor der var mellem 12 og 13 fravænnede grise per årssø. Seneste opgørelse viser, at der i 2004 gennemsnitlig er fravænnede lige knap 24 grise per årssø.³³ Dette indebærer, at det har været muligt med en kun beskedne stigning i sobestanden siden 1970 at præstere en mere end to og en halv gang så stor mængde svinekød som den gang, selv om mange smågrise – i 2005 tre mil-

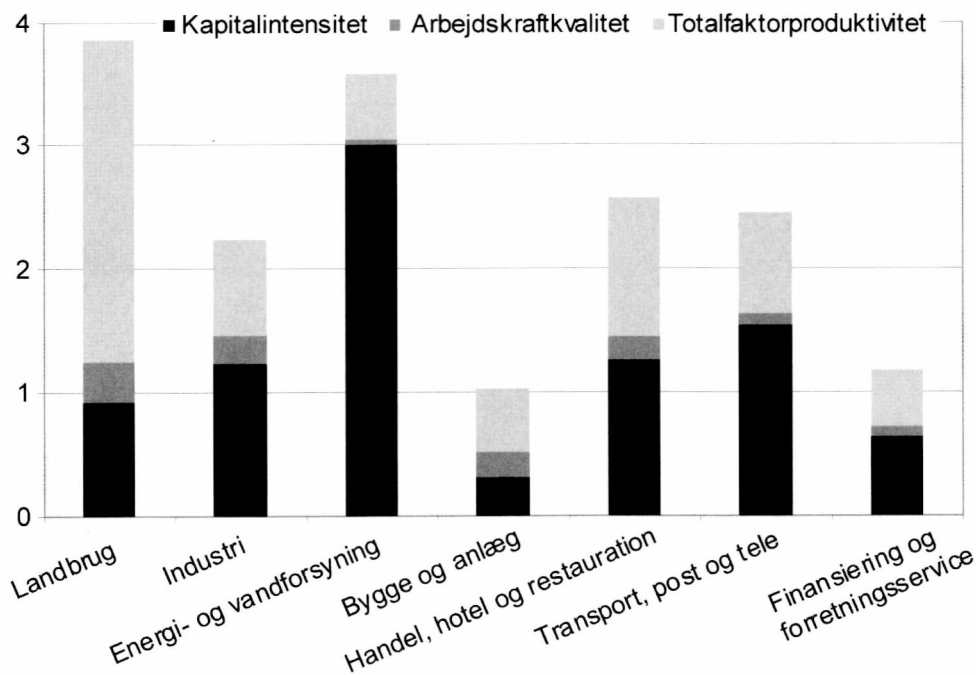


Fig. 13. Årlig stigning i arbejdsproduktiviteten og dens delkomponenter 1966-2003. Statistik Nyt 2005 nr. 8, s. 5.

lioni – eksporteres til opfodning i udlandet. Det har også givet en større produktion per foderenhed og per staldplads.

Med disse eksempler er beskrevet væsentlige årsager til landbrugets produktivitetstigning. Dets underliggende forklaringer er et samspil mellem genetisk fremgang i avlsmaterialet, bedre fodersammensætning, sygdomsbekæmpelse, staldsystemer og bedre driftsledelse. Det er sket dels ved landmændenes egen dygtiggørelse, dels ved at de i stigende udstrækning har trukket på hjælp til driftsledelsen udefra gennem netværksgrupper og træk på foreningernes rådgivning og service.

Mens der således i 1939 var ansat 356 og i 1950 601 konsulenter i de landøkonomiske foreninger, så var dette tal i 1998 steget til 1.892 bestående af 1.191 agronomer med videre og 701 teknikere. Hertil kom 1.696 assistenter, hvoraf hovedparten var beskæftiget med regnskabsservice.³⁴ Mens der i 1950 kun var en konsulent til hver 3.300 landmænd, så er der 50 år senere en konsulent for hver 230 landmænd.



Fig. 14. Roerne skulle først tyndes og derefter luges for ukrudt yderligere 2 gange, indtil teknikken med enkeltkornssåning og kemisk ukrudtsbekæmpelse var udviklet. Også de mindste måtte deltage. Foto Bror Bernild 50'erne. Landbrugsmuseet.



Fig. 15. Manuel roeaftopning. Foto Bror Bernild primo 50'erne. Landbrugsmuseet.



Fig. 16. Maskinel roeaftopning med grønthøster, den såkaldte Kampmann efter finansministeren, fordi intet fik lov at rage op. Foto Bror Bernild ultimo 50'erne. Landbrugsmuseet.



Fig. 17. Aflæsning af roer i kule. Derefter skulle de dækkes med halm og jord, som atter skulle fjernes før indkørsel i roehus, hvorfra de skulle fyldes i roeskærer, før de blev kørt ind til kørne. Foto Bror Bernild 50'erne. Landbrugsmuseet.



Fig. 18. Moderne majshøstning. Majsen har afløst roerne som køernes grovfoder, da dens håndtering bedre kan mekaniseres, og da dens struktur er bedre egnet for køernes fordøjelse. Foto Jens Tønnesen. Landbrugsavisen.

Den kraftige stigning på dette område er således et udtryk for forøgelsen af den ekspertise og driftsledelseskapacitet, landmændene råder over og dermed en opklassificering af deres egen indsats.

5. Slutning

De strukturændringer, der er sket i dansk landbrug siden Den 2. Verdenskrig, er af et omfang, hvis lige ikke er set siden 1300-tallets store landbrugskrise. Her ved år 2000 har de været et led i – ja, med sin afgivelse af en halv million arbejdsduelige personer en væsentlig forudsætning for – en enorm økonomisk vækst i hele samfundet.

Trods en drastisk reduktion i antallet af heltidsbedrifter og koncentration af husdyrproduktionen på nogle få tusinde specialiserede bedrifter ejes og drives det store flertal af disse bedrifter stadig af landmændene selv i god overensstemmelse med de godt 200-årige landboreformers intentioner. Dog er arronderingen, afstanden mellem markerne og gården, blevet ringere end efter ud-

skiftningen, og der sker også en koncentration af ejerskabet, som man tidligere ville have været betænkelig ved.

Udviklingen har været præget af en kraftig styrkelse af de fællesskaber, som landmændene i 1800-tallet dannede omkring videnformidling og i andelsselskaberne. Dermed er landmændenes selvstændighed øget, og de er ikke som mange udenlandske kolleger blevet afhængige af både store forsyningsselskaber og af store fødevarerkoncerner på afsætningsiden. Til gengæld er danske landmænd mere afhængige af fremmedkapital end landmænd i de fleste andre lande, og det har gjort dem følsomme for indtjeningsfald og rentestigninger.

De markedsøkonomiske vilkår har været barske. Først i 1973 blev afsætningsvilkårene frie, og først i 1990'erne blev kapitalmarkederne frie. Det har tvunget danske landmænd til at gøre en ekstra indsats for at fremme produktivitet i alle led. Derfor har dansk landbrug i perioden kunnet præstere en produktivitetstigning, som er større end i andre sektorer i dansk økonomi, og som man også kan være bekendt i international sammenhæng.

Den kendsgerning, at dansk landbrug i perioden har evnet at modstå både 60'ernes indkomstkriser og 80'ernes alvorlige gældskriser og nu står med et høj-effektivt produktions- og organisationsapparat og med en uovertruffen produktivitetstigning, skulle alt andet lige give dansk landbrug et ganske godt afsæt overfor fremtidens udfordringer.

Danske landmænd skal både kunne konkurrere på effektivitet og kvalitet i et stadig mere åbent verdensmarked, og samtidig skal de forvalte naturressourcerne og kulturlandskabet på en for det øvrige samfund tilfredsstillende måde. Hvorvidt de få tilbageværende landmandsfamilier derudover som deres forgængere også vil kunne magte at sætte deres præg på den politiske og kulturelle udvikling i landdistrikterne og det øvrige samfund, er endnu et åbent spørgsmål.

Litteratur

Claus Bjørn (red), *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, Århus 1982.

W. W. Cochrane, »An analysis of farm price behaviour«, *Progr. Rep. 50*, Penn.St. College, USA 1951.

De danske landboforeningers arkiv, *Statistikbilag til konference 1999 om landbrugets rådgivning efter 2000*.

De danske landboforeningers arkiv, »Tabelbilag til regionalundersøgelse af landbrugets produktionsforhold i landsdelene 1949/51-1966«, bearbejdning af Danmarks Statistiks materiale, december 1967.

Dansk Landbrug, *Statistik Nyt*, nr. 8, 2005.

Dansk Landbrug, *Opgørelse af energiforbruget 1975-2004*, upubliceret.

Dansk Landbrug, *Mængdeindeks for landbrugsproduktionen, 1960-2004*, upubliceret.

- En fremtidig landbrugspolitik*, Betænkning nr. 795, København 1977.
- S. P. Jensen, »Fællesskab, udskiftning og modernisering«, *Festskrift til Erik Helmer Pedersen*, København 2002.
- Johannes Jespersen, *Hestens avl og fodring*, København 1949.
- Landbrugsstatistik: 1939*, Danmarks Statistik, København 1940.
- Landbrugsstatistik: 1950*, Danmarks Statistik, København 1951.
- Landøkonomisk Oversigt*, De danske Landboforeninger/Dansk Landbrug, København 1954-2005.
- Jette Mackintosh, *Landmanden og hans rådgivere*, De danske Landboforeninger København 1993.
- Jørgen Pedersen, *Træk af husmandsforeningernes historie*, København 1986.
- Erik Helmer Pedersen, *Det danske landbrugs historie, 1914-1988*, København 1988.
- Jørgen Skovbæk Pedersen, *Dansk landbrugsproduktions mængde og værdi gennem 200 år*, Upubliceret specialopgave, København 1959.
- Perspektivplan II (PPII): 1972-1987*, København 1973.
- Jørgen Skovbæk, »Landbrugets kapitalbehov«, *Festskrift til K.K. Skovgaard*, København 1964.
- Jørgen Skovbæk, *70 års landbrugspolitik*, *Festskrift til Erik Helmer Pedersen*, København 2002.
- Jørgen Skovbæk, »Regionaliseringsforskelle i dagens landbrug«, Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.), *Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til år 2000*, Landbohistorisk Selskab 2006.

Noter

1. Jørgen Skovbæk 2002.
2. Jørgen Pedersen 1986, s. 165.
3. Jørgen Skovbæk Pedersen 1959, s. 7, og S.P. Jensen 2002, s.54-55.
4. Erik Helmer Pedersen 1988, s. 122.
5. Landboøkonomisk Oversigt 1954-55, s. 46.
6. Jørgen Skovbæk 2002, s. 76.
7. Johs. Jespersen, s. 9 f.f. samt forelæsningsmateriale.
8. Claus Bjørn 1982, s. 546.
9. Landbrugsstatistik 1939 og 1950. Landboøkonomisk Oversigt 1962, 1972, 1982, 1992, 2002 og 2005. Særskilt opgørelse fra Dansk Landbrug, 2006.
10. Landboøkonomisk Oversigt 2000, s. 14.
11. Jørgen Skovbæk, 1964.
12. Landboøkonomisk Oversigt 1962, s. 27 og Dansk Landbrugs opgørelse af produktionsindeks 1960-2004, februar 2006.
13. Landboøkonomisk Oversigt 1968, s. 28 og 2005 s. 16-19.

14. Landboøkonomisk Oversigt 1981, s. 39, 2001 s. 17 og 2005, s. 15.
15. Tabelbilag til regionalundersøgelse 1967 og Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 22.
16. Landboøkonomisk Oversigt 1956-57, s. 39 og 1959, s. 59.
17. W. W. Cochrane 1951.
18. Landboøkonomisk Oversigt 1966, s. 91.
19. Landboøkonomisk Oversigt 1965, s. 82 og 1973, s. 76 og 14.
20. Landboøkonomisk Oversigt 1962, s. 9 og 1971, s. 16.
21. Jørgen Pedersen 1986, s. 165.
22. Landboøkonomisk Oversigt 1974, s. 104.
23. Landboøkonomisk Oversigt 1975, s. 108.
24. Landboøkonomisk Oversigt 1975-1982.
25. P.P. 2, 1972-87, s. 214-222.
26. Beretning, De danske Landbof. 1978-79, s. 92.
27. En fremtidig landbrugspolitik 1977.
28. Landboøkonomisk Oversigt 1982-1997. Landbrugets samlede familieindkomst.
29. Landboøkonomisk Oversigt 1992, s. 90
30. Landboøkonomisk Oversigt 2005, s. 117.
31. Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 71.
32. Statistik Nyt nr. 8, 2005, s. 4-5.
33. Landboøkonomisk Oversigt 1991, s. 45 og 2005, s. 62.
34. Jette Mackintosh 1993 s. 15 og 135 samt statistikbilag 1999.

Forfatteren

Jørgen Skovbæk, født 1931, er agronom med speciale i landbrugets økonomi, politik og historie. Han er tidligere sekretariatschef i De danske Landboforeninger og tidligere formand for Landbrugets Informationskontor, medlem af Landbokommissionerne af 1960 og 1984 samt en række andre landbrugsministerielle udvalg vedrørende landbrugspolitikken udformning og administration i perioden 1960-96. Tidligere medlem af bestyrelsen i Landbrugets Kulturfond og Landbohistorisk Støttekreds. Han har såvel før som efter pensioneringen skrevet en række artikler og bidraget til flere udgivelser, hvoraf udover de i nedenstående litteraturliste nævnte titler kan nævnes: *Landmænds nødforsyning af København 1945*. Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 2004, *Landboforeninger i 200 år – i samspil med den danske samfundsmodel* i Dansk Landbrug: Landboforeninger gennem 200 år. København 2005 og *50 års forvandling af landbrug og samfund*. Landbrugsavisen 29. sept. 2006.

Summary

Farming in Denmark since World War II

Since World War II Danish agriculture has trebled its production, although the area of land in use has fallen by 20%, and the number of people working in agriculture now only amount to 12 % of the total before the war.

One factor in this enormous increase in productivity – which is second to none compared with other sectors – has been the replacement of horses by tractors, which has set free half a million hectares for food production. A second factor has been the use of soya bean meal instead of skimmed milk as a source of protein in the production of pork. This has made nearly 4 million tons of skimmed milk available for cheese and powdered milk production.

The most important factor, however, has been the more efficient utilisation of the genetic potential of crops and animals. This has resulted in a 2¹/₂-fold increase in the grain yield per hectare, a doubling of pork production per sow, and an almost threefold increase in milk production per cow compared to before the war.

The trebling in total production has been accompanied by only a 50% increase in fodder imports, and only the use of nitrogen fertilizer has risen markedly. However, after a rapid increase in the 1970s and 80s, the current usage rate of nitrogen is back to the level it was in the mid 1960s.

In addition, despite some cyclical fluctuations in investments, the use of real capital has been fairly stable over time in spite of the significant replacement of the labour force with capital. There has therefore been an enormous improvement in capital productivity due to specialisation, and by concentrating production on far fewer production units than before. Up until the mid 20th century, all-round farms were the predominant type of farm all over Denmark. These have largely been replaced by specialised farms with big regional differences in production.

The article describes the different phases of this development over time, and how they have been influenced by long-term disturbances in the functioning of the market for both agricultural products and capital.

Despite concentration and specialisation Danish agriculture is still an owner-occupier industry. Through their societies and institutions farmers themselves look after their advisory and farm management services, and by means of their co-operatives they are responsible for most of the processing and marketing of their own products. They have even strengthened their position and influence in both of these areas during the period described by making important structural changes within both the agricultural societies and the co-operatives.